

Op weg naar een beter leven

De periode van de
landverhuizing 1850 – 1880.
Harderwijkers en Hierdenaren
vertrekken naar Amerika.

John Wetzels

Jaarboek van Historische Vereniging Herderewich
waarin opgenomen de Kroniek Harderwijk 2021

Inhoudsopgave

Inleiding	3
-----------------	---

Op weg naar een beter leven

De periode van de landverhuizing 1850 – 1880.

Harderwijkers en Hierdenaren vertrekken naar Amerika

Voorwoord.....	5
Landverhuizers.....	7
Oorzaken van de landverhuizing.....	12
Emigratie vanuit Harderwijk en Hierden.....	18
De oversteek naar Amerika	47
Aankomst in Amerika.....	53
De stichting van Harderwyk	56
Conclusie	66
Staten der Landverhuizingen	68
Noten, archieven, literatuur, bronnen en kranten	71

Kroniek van Harderwijk 2021	79
-----------------------------------	----

Dit is een jaaruitgave van Historische Vereniging Herderewich

Redactie: Ed van der Heijden, Anita Raaphorst, Jan Ruijne, Lex Schuijl

Eindredactie Jaarboek: Jan Ruijne

Vormgeving en drukwerk: Ton van der Gaag (www.gewoonton.nl)

Foto's: Zie de verantwoording bij de artikelen

ISSN-nummer: 0926 - 2385

Op de omslag:

Veluwenaren volgen in 1991 het spoor van de landverhuizers uit de 19^e eeuw en leggen een krans op het graf van dominee Albertus van Raalte, de stichter van Holland, Michigan (Foto: les van Rij)

Inleiding

In 2018 besloot het bestuur van Herderewich om een oude traditie nieuw leven in te blazen: er moest weer een Jaarboek komen. In een dergelijk jaarboek is ruimte voor langere artikelen die de redactie niet kwijt kan in ledenblad het Vittepraetje. Langere artikelen die zeer de moeite waard zijn om te lezen. Dat heeft al mooie resultaten opgeleverd. Om maar een paar voorbeelden te noemen: Gouvert van der Boom schreef over 'verschenen en verdwenen' Harderwijkse kerken, Lex Schuijl schetste het dagelijks leven van de laatste stadsboeren van Harderwijk, in het archief vonden wij een mooi artikel van S.S. Schilderman over de tramlijn die nooit kwam en Niek de Jong schreef minutieus over de molens die op vestingwal Keelaf hebben gestaan.

Dit jaar koos de redactie voor één lang artikel. Over wat eigenlijk een universeel onderwerp is. Want wie heeft nou niet eens gedroomd om ergens ver weg een nieuw bestaan op te bouwen? De meesten van ons doen het niet, maar de gedachte om ergens heen te gaan waar het beter is, dat is van alle tijden. Het grote verschil is dat Harderwijkers en Hierdenaren het in de negentiende eeuw ook daadwerkelijk deden: in de jaren 1867 tot 1873 vertrokken maar liefst 258 mannen, vrouwen en kinderen naar Amerika om daar een nieuw leven op te bouwen. De lezer moet zich goed realiseren dat dit aantal een fikse aderlating was voor de samenleving van toen. Waarom gingen die mensen? Waar gingen ze naartoe? Hoe verliep hun avontuur? Auteur John Wetzels, tevens secretaris van onze vereniging, legt het allemaal uit, al is hij de eerste om toe te geven dat het verhaal niet af is, niet compleet is. Dus bij deze de oproep om te reageren op dit artikel, om nieuwe informatie aan te leveren. Met een beetje geluk kunnen we die informatie dan later verwerken in artikelen voor het Vittepraetje.

Redactielid Anita Raaphorst heeft zich dit jaar op de Kroniek geworpen. Het is een arbeidsintensief karwei waarbij bij elke gebeurtenis weer wordt afgewogen of het de moeite waard is om in de Kroniek te vermelden. Dat betekent honderden keren een keuze maken. Het bestuur en de redactie zijn Anita veel dank verschuldigd voor haar noeste arbeid.

Op weg naar een beter leven

De periode van de
landverhuizing 1850 – 1880.
Harderwijkers en Hierdenaren
vertrekken naar Amerika.

Voorwoord

Het spreekt enorm tot de verbeelding: in de negentiende eeuw waagden honderden inwoners van Harderwijk en Hierden in betrekkelijk korte tijd de oversteek naar Noord-Amerika. Op zoek naar een beter leven, op zoek naar een toekomst voor hun kinderen, op zoek naar een nieuwe omgeving om hun godsdienst in vrijheid te kunnen beleven. De motieven waren verschillend, maar het blijft intrigerend dat de uittocht zo massaal was. Wat waren de oorzaken van hun vertrek? Hoe verliep de overtocht? En hoe verging het deze mensen van wie de familienamen nog steeds gemeengoed zijn in Harderwijk en Hierden? In dit artikel heb ik getracht een begin van een antwoord te geven op deze vragen.

De interesse voor dit onderwerp ontstond toen ik in 2018 in een antiquariaat een boek aantrof met de titel 'De landverhuizers. Emigratie naar Noord-Amerika uit het Gelders-Westfaalse grensgebied tussen de jaren 1830 en 1850'. Met veel interesse las ik het boek. Het was mij bekend dat in de 19^e eeuw ook inwoners van Harderwijk en Hierden de Atlantische Oceaan waren overgestoken. In een dossierkast in het Historisch Kenniscentrum Harderwijk vond ik een mapje met summiere informatie over deze landverhuizing. Een oproep in het Vittepraetje leverde enige aanvullende informatie van familieleden van de vroegere landverhuizers op. Brieven, die de landverhuizers naar achtergebleven familieleden stuurden, gaven persoonlijke in-kijkjes in hun nieuwe leven. Door gesprekken met nakomelingen van achterblijvers en correspondentie ontving ik aanvullende verhalen. De moeite waard om er een artikel aan te wijden. Uiteindelijk heb ik ervoor gekozen om de landverhuizing in een breder perspectief te plaatsen en te onderzoeken of de algemeen geldende en heersende opvattingen over de massale landverhuizing vanuit Nederland ook voor de inwoners van Harderwijk en Hierden golden.

John Wetzels

Landverhuizers

HET BEGIN

David Engel, koopman in de Hondegatstraat, vertrok in 1851 als eerste landverhuizer vanuit de gemeente Harderwijk naar Noord-Amerika.¹ In 1856 emigreerden de toen 28-jarige horloger (klokkenmaker) H. Drost en zijn vrouw. Zij woonden in de Luttekepoortstraat. Een jaar later vertrokken ook schoenmaker W. Bronsveld en zijn vrouw met hun twee kinderen. In hetzelfde jaar emigreerden de 48 jarige P. Appeldoorn, eveneens schoenmaker, zijn vrouw en vijf kinderen naar Kalamazoo in Michigan.²

In de jaren daarna verlieten nog tientallen inwoners van de gemeente Harderwijk, met name Hierdenaren, het land om een nieuw bestaan op te gaan bouwen in Noord-Amerika. De oudste emigrant was de 73-jarige W. Lugtenberg die in 1867 met een kind de oversteek waagde.³ Deze grootschalige landverhuizing, met name in de zestiger en zeventiger jaren van de 19^e eeuw, kan worden beschouwd als een bijzondere emigratiegolf. Grote groepen mensen verlieten hun geboortegrond en staken de Atlantische Oceaan over om zich te vestigen in de Nieuwe Wereld, die werkelijk in elk opzicht nieuw voor hen was.⁴

Welke ingrijpende omstandigheden veroorzaakten deze omvangrijke verhuizing? Welke motieven hadden de landverhuizers om de hechte gemeenschap waarin ze waren opgegroeid en waarvan ze deel uit maakten achter zich te laten, weg te trekken uit de oude, vertrouwde gemeenschap, een onzekere en wankel toekomst tegemoet?

De Hondegatstraat anno 2022. In deze straat woonde David Engel, een koopman die in 1851 besloot om als eerste Harderwijker naar Amerika te emigreren. FOTO: Jan Ruijne

EMIGRATIE LANDELIJK

Volgens R.P. Swierenga, professor aan Kent State University, bedroeg het totaal aantal landverhuizers vanuit Nederland naar Noord-Amerika, tussen 1835 en 1880, ongeveer 75.000 tot 100.000. In Tabel 1 staan de immigratiecijfers vanuit Nederland gedurende een aantal jaren volgens het Amerikaanse Bureau of Immigration.

Tabel 1 ⁵
Immigratiecijfers vanuit Nederland (Amerikaans Bureau of Immigration).

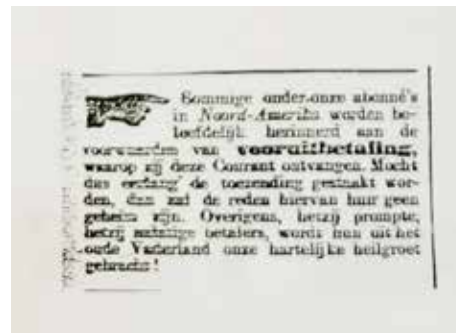
Jaar	Aantal immigranten	Opmerking
1856	1.395	
1858	1.201	
1860	342	dreiging burgeroorlog
1862	229	burgeroorlog
1864	520	burgeroorlog
1866	1.613	
1867	2.598	
1868	718	
1869	1.134	
1871	993	
1873	3.811	
1874	2.044	

Voor de totale periode (inclusief de hierboven niet genoemde jaren) van 1856 tot 1875: ongeveer 24.000. Omgerekend zijn dit gemiddeld relatief lagere cijfers dan Swierenga heeft vastgesteld. In de jaren 1867 en 1868 vertrokken uit Harderwijk en Hierden de meeste landverhuizers: respectievelijk 135 en 66. In het jaar 1873 vertrokken er nog eens 44. ⁶ In de overige jaren betrof het kleinere aantallen. Dat zijn flinke aantallen ten opzichte van de totaalcijfers van het Bureau of Immigration. Er zijn twijfels over de juiste aantallen van de verschillende nationale bronnen. Voor de Noordwest-Veluwe ging het om een aantal van rond de 1200 landverhuizers. Vanuit Harderwijk en Hierden vertrokken tussen 1850 en 1880 ongeveer 300 landverhuizers naar Noord-Amerika.

In 1848 begon de Nederlandse overheid met het bijhouden van de ‘Staten der Landverhuizingen naar Noord-Amerika’. Deze lijsten van landverhuizers werden per jaar en per gemeente ingevuld, door de provincies verzameld, en doorgestuurd naar het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Vermeld werden: familienaam, beroep, leeftijd, godsdienst, burgerlijke staat, aantal kinderen, sociale klasse, aanslag belasting, reden van vertrek en bestemming. Niet alle landverhuizers zijn in deze staten te vinden. Alleen gezinshoofden en alleenreizende personen werden met naam vermeld. De namen van gehuwde vrouwen werden niet in de lijst opgenomen. Sommige landverhuizers meldden zich niet af bij de gemeente: uit gemakzucht, vanwege (belasting)schulden of omdat ze gezocht werden door justitie. Zij ontbreken dus in de officiële cijfers. In de databases ‘Dutch Immigrants to America’ staan alle(?) Nederlandse staatsburgers die in de periode 1820-1880 in Amerika aankwamen in de havens van Baltimore, Boston, New Orleans, New York, Philadelphia en in kleinere havens. Deze lijsten geven weinig of geen informatie over de redenen van vertrek voor de landverhuizers. De lijsten zijn vooral geschikt om familieleden die geëmigreerd zijn op te zoeken.

G.H. Ligterink beschrijft in zijn boek ‘De Landverhuizers’ de voorwaarden waaraan voldaan moet worden om een massale emigratie te laten ontstaan. Het betreft allereerst drukverschijnselen in het land van herkomst, zoals: verslechtering van leefomstandigheden, armoede, hongersnood, overbevolking, geloofsvervolging en vormen van discriminatie. Het gevoel van onvrijheid en ongelijkheid is tevens een factor. Dit zijn zogenaamde pushfactoren. Ook speelt de zuigkracht of aantrekkingskracht van het emigratieland een belangrijke rol: de pullfactoren. Het land moet voldoende mogelijkheden bieden om de overgekomen landverhuizers een ruimer bestaan te bieden. Daarnaast moet het emigratieland zonder al te grote risico’s bereikbaar zijn, tegen betaling van een bedrag voor transport dat ook door onbemiddelden, desnoods met veel moeite, kan worden opgebracht.

Noord-Amerika had een grote aantrekkingskracht en bood vele mogelijkheden voor de emigrant. De openlegging van het Westen van Amerika verschaftte op zich voldoende kansen om in de landbouw een bestaan op te bouwen. De Pre-emption-act (1841) stond 'squatters', gelukzoekers die al op federale grond woonden, toe maximaal 65 ha land te kopen voor 3,09 dollar per ha, voordat het land aan een ander te koop werd aangeboden. De koper moest wel hoofd van een huishouden zijn of een ongetrouwde man vanaf 21 jaar. Tevens moest hij burger van de Verenigde Staten zijn of een immigrant die zich wilde naturaliseren. Met name de Homestead-act (1862) maakte het mogelijk dat het hoofd van een huishouden bij de Frontier een stuk land kon verkrijgen voor een zeer lage prijs en soms zelfs gratis. De koper moest wel beloven er tenminste vijf jaar te blijven, de grond te ontginnen of te onderhouden en er een huis met een bepaalde minimumafmeting te bouwen. De Homestead-act speelde een belangrijke rol bij de verovering van het Westen van Amerika, dit wel ten koste van het leefgebied van de Indianen, en het steeds verder verleggen van de westelijke grens. De wet heeft honderdduizenden Europeanen aangemoedigd te emigreren naar Noord-Amerika. Ook de opkomende industrie zorgde voor groeiende werkgelegenheid. De ondernemende landverhuizers waren op zoek naar een baan, een betere baan, een hoger loon of een geheel nieuw bestaan met toekomstmogelijkheden, ook voor volgende generaties.

Na de Amerikaanse burgeroorlog (1861-1865) namen de mogelijkheden om te emigreren ook toe door beter vervoer: het stoomschip en het zich steeds verder uitbreidende spoorwegnet in Noord-Amerika. Reisverhalen, emigratiegidsen, krantenadvertenties en brieven van eerdere landverhuizers zorgden voor een extra stimulans om de grote stap te wagen. De overtocht over de Atlantische Oceaan werd in de beginjaren gemaakt per zeilschip en vanaf het midden van de 19^e eeuw ook per stoomschip. De schepen vertrokken vanuit de havens van Rotterdam, Amsterdam, Antwerpen, Liverpool en Hamburg.

Er kon gebruik gemaakt worden van reisagenten die de gehele overtocht regelden. De prijzen voor de reis waren verschillend, dit afhankelijk van het soort schip en de reisklasse. De overtocht in de 3e klasse werd veel door de landverhuizers gebruikt en heette daardoor ook wel de "landverhuizersklasse".⁷

De familie Jacobsen

In 1868 vertrok Jan Jacobsen, dagloner in behoeftige omstandigheden, vanuit Hierden naar Noord-Amerika. Hij was pas getrouwd met Hendrikje Essenburg. Ze hadden één kind. In 1873 ging de vader van Jan, op 64-jarige leeftijd, zijn zoon achterna. Hij heette Nuy Jacobsen. Zijn naam komt echter niet als hoofd van het gezin voor in de Staten der Landverhuizingen. Op zich niet vreemd. Niet iedere landverhuizer liet zich bij de burgerlijke stand officieel uitschrijven. Ook zijn vrouw Hendrikje Jansen Schoolmeester, zijn zoon Nuy en kleindochter Hendrikje Verhoef vertrokken uit Hierden. Ze scheepten in Rotterdam in op het stoomschip de 'Maas' en kwamen op 14 oktober 1873 in New York aan. Oudste dochter Jentje Jacobsen en haar man Willem Wenum, ze waren net getrouwd, staken in hetzelfde jaar eveneens de Atlantische Oceaan over. Ook de jongste zoon van Nuy, Peter Jacobsen en zijn vrouw Hendrikje Schippers emigreerden. Toen zij in Noord-Amerika aankwamen bezaten ze nog twee cent. De oude Nuy bouwde een blokhut op drie boomstronken. Hij begon met boeren en bezat na verloop van tijd rond de 60 hectare landbouwgrond.
(Informatie uit het archief van dhr. E. Jacobs, Hierden)

Oorzaken van de landverhuizing

DE ECONOMISCHE SITUATIE

Algemeen kan worden gesteld dat economische, maatschappelijke en godsdienstige factoren, en een combinatie hiervan, de landverhuizing hebben veroorzaakt. De economische situatie was slecht. De nasleep van de Franse tijd had het land uitgeput. De afscheidingsoorlog met België had de staat handenvol geld gekost. De belastingdruk op de bevolking was sterk toegenomen. Er was een spanning tussen de bevolkingsgroei en de beperkte bestaansmiddelen. De industrialisatie bleef achter bij de ons omringende landen. De vooruitzichten waren somber.

De belastinginkomsten kwamen rond 1850 voornamelijk voort uit indirecte belastingen. Iedereen, arm of rijk, betaalde evenveel van deze belastingen. Van een belasting naar draagkracht was geen sprake. Het betrof bijvoorbeeld accijnzen op brood, vlees, zout,

Een 19e eeuwse interieur. Het is sober, maar boven de bedstee en de kast is wel Delfts blauw te zien. Ook is er een heuse kinderwagen. Maar let op de vloer: geen kleed, geen planken, maar klinkerbestrating. FOTO: Stadsmuseum Harderwijk

turf, steenkool, zeep en suiker. Ook werd belasting geheven op het gemaal bij de molenaar en op het slachten van vee. Daarnaast was er sprake van verponding, een soort grondbelasting, en haardstedengeld (schoorsteengeld). Door de geheven indirecte belastingen werden de prijzen van de eerste levensbehoeften al maar hoger. Directe belastingen op bezit en vermogen werden in veel mindere mate geheven. Tussen 1852 en 1869 werden de accijnzen wel geleidelijk afgeschaft.⁸

Onder de bestaansmiddelen nam omstreeks het midden van de 19e eeuw de landbouw een zeer belangrijke plaats in. Van de totale beroepsbevolking was meer dan 40% werkzaam in de landbouw.⁹ De akkerbouw en veeteelt waren in het midden van de 19e eeuw traditioneel. Er waren weinig vernieuwende ontwikkelingen. De manier van werken verschilde weinig van die van een eeuw eerder.¹⁰ De grote massa van de boeren behoorde tot het midden van de 19e

Een eenvoudig huisje op de Veluwe. In de 19e eeuw woonden veel mensen in dit soort huisjes, de armoe was groot. FOTO: Stadsmuseum Harderwijk

Ook zelfstandige ambachtslieden moesten naar verhouding veel belasting betalen. Op de foto mandenmakers aan het werk. FOTO: Stadsmuseum Harderwijk

eeuw tot het lagere volk. De boer werd als een inferieur lid van de maatschappij beschouwd.¹¹ Bij de boerenstand ontbraken energie en ondernemerslust. Bovendien had de landbouw regelmatig te lijden van droogte, waardoor de oogsten dan tegenvielen.

Door de hardnekkige aardappelziekte, die vanaf 1845 ook Nederland teisterde, mislukten aardappeloogsten. De ziekte werd veroorzaakt door schimmel waardoor de aardappelknollen weggrotten. De aardappelziekte betekende armoede en honger voor een aanzienlijk deel van de bevolking. De prijs van een ander volksvoedsel, rogge, steeg hierdoor ook tot grote hoogte. Bovendien werd de veestapel regelmatig geteisterd door de veepest. Een gedeelte van de oogst en van de slacht diende ter voorziening in de behoefte van het boerengezin; het overige deel werd op de markt verkocht, vaak lokaal.¹² Bij misoogsten leden het boergezin, de dagloners en hun gezinnen onder armoede en honger. Geëmigreerde boeren en dagloners in Amerika schreven daarentegen in brieven over volop werk, per dag verdienden ze evenveel als in Nederland per week. Ze maakten melding van weinig of geen belasting en meer gelijkheid tussen de mensen, aangezien een landadel ontbrak.¹³

Het aandeel van de nijverheid in de totale beroepsbevolking was rond 1850 kleiner dan dat van de landbouw. In het algemeen was de toestand van de arbeidende klasse ongunstig, vooral omdat de lonen tussen 1850 en 1873 niet of onvoldoende aan het stijgende prijsniveau werden aangepast.¹⁴ Ook op zelfstandige ambachtslieden drukten zware belastingen. Zo kon een timmerman worden aangeslagen voor het betalen van patentrecht als timmerman, stoelenmaker, stovenmaker, kastenmaker, wieldraaijer, etc. Hetzelfde systeem gold voor (grof)smeden.¹⁵ De geleidelijke afschaffing van accijnzen woog ook niet op tegen de toenemende inflatie. De armoede verminderde zeker niet.

DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELING

Een belangrijk onderdeel van de ontwikkelingen in de maatschappij was de toename van de bevolking. In tabel 2 ziet u hoe de bevolking in Nederland in de 19^e eeuw zich ontwikkelde, waarbij de situatie in

1795 op 100 is gesteld. Uit die cijfers blijkt een grote toename, met name op de Veluwe.

Tabel 2

Ontwikkeling van de bevolking in Nederland, Gelderland en op de Veluwe in de 19^e eeuw.¹⁶

Gebied	1795	1815	1840	1869	1899
Nederland	100	104,8	137,6	172,2	245,6
Gelderland	100	109,7	148,9	186,3	244,0
Veluwe	100	111,7	158,7	222,1	325,1

De groei van de bevolking in Nederland leidde niet tot een significante vergroting van het oppervlak cultuurgrond. Een toename van cultuurgronden zou ten gunste van de boerenstand hebben kunnen zijn. De beperkte hoeveelheid cultuurgrond werd nu een alsnog groter probleem voor de boerenstand. De toename van de agrarische bevolking in de 19^e eeuw overtrof in sterke mate de vestigingsmogelijkheden voor boerenzonen en zo werden zij keuterboeren of daalden af tot de klasse van de dagloners.¹⁷ De opkomende industrie verschaftte echter steeds meer werkgelegenheid. Tussen 1850 en 1900 was er een groei van ongeveer 125 %.¹⁸

RELIGIE EN AFSCHIEDING

In 1834 vond er een afscheiding plaats binnen de Nederlands Hervormde Kerk en ontstond de Christelijk Gereformeerde Kerk. Deze

afscheidingsbeweging begon onder leiding van dominee Hendrik de Cock uit Ulrum. Het was een volksbeweging die terug wilde naar de leer van de Dordtse Kerkorde. In plaats daarvan was er in 1816 een Algemeen Reglement uitgevaardigd met een hiërarchische kerkstructuur met aan het hoofd de koning. Koning Willem I stond niet toe dat gelovigen zich afscheidden van de Nederlands Hervormde staatskerk. Hij verbood de godsdienstbijeenkomsten van de afgescheidenen. Diensten werden verstoord, leden van het nieuwe kerkgenootschap liepen de kans om boetes opgelegd te krijgen en zelfs een gevangenisstraf te krijgen.¹⁹

Volgens Van Hinte had de landverhuizing, naast politieke motieven tot ongeveer 1850 (de grondwetswijziging kwam pas in 1848 tot stand), een overwegend economisch karakter; ook voor zover het afgescheidenen betrof. De afgescheiden predikant Scholte erkende dit: 'De berichten uit Noord-Amerika van vroegere bekenden, die zich aldaar hadden nedergezet en zich in een tamelijke welvaart verheugen, zijn veeleer te beschouwen als de eerste oorzaak, waardoor de begeerte ook van christenen werd opgewekt'. Predikant Brummelkamp uit Hattem, ook afgescheiden, erkende: 'dat wij het uitwendige (de armoede) hebben genoemd als de zaak waarom velen verhuizen moeten, dat wij er slechts op aangedrongen hebben dat

dit op een godsdienstige wijze worden betracht'.²⁰

Groepsgewijze emigratie onder leiding van predikanten versterkte het saamhorigheidsgevoel en leidde niet alleen tot emigratie, maar bovendien tot kolonisatie:

*Ds. Anthony Brummelkamp (1811- 1888),
voorman van de Afscheiding en bevoor-
raar van de emigratie naar Amerika.*

het vestigen van een complete gemeenschap van gelijkgestemden, met name in het geloof. Eind jaren vijftig van de 19^e eeuw raakten de politieke en godsdienstige beweegredenen echter meer op de achtergrond, met name economische overwegingen leidden nog tot emigratie.²¹ De Afscheiding was in de kern een kerkelijk conflict, al zullen bepaalde lokale sociale en economische omstandigheden ook meegespeeld hebben.²² De afgescheiden dominee Van Raalte zei daar zelf over: '20 miljoen besteed aan onderhoud der armen; ware de weldadigheid wat groter geweest en de gelden daarvoor onttrokken aan de liefdadigheid' en 'door de collecte kan men een volk niet tot welvaart brengen'.²³

Dominee Van Raalte en dominee Brummelkamp leidden veel afgescheidenen naar de kolonie Holland in Michigan. Deze Gelderse voorgangers stichtten de 'Vereeniging van Christenen voor de Hollandse Volksverhuizing naar de Verenigde Staten in Noord-Amerika'. Deze vereniging assisteerde bij het boeken van de overtocht, het kiezen van een bestemming, eventuele grondaankoop en het oprichten van kerken en scholen.²⁴ De emigranten waren vooral afkomstig uit de boerenbevolking. Landbouwers, dagloners, boerenknechten en dienstmeiden waren in de meerderheid. Maar ook ambachtslieden als klompenmakers, kleermakers, schoenmakers, (grof)smeden, schilders en timmerlieden zochten hun heil in Amerika. Voor hen was daar voldoende werkgelegenheid bij de opbouw van nieuwe nederzettingen en de groei van de industriesteden. Aan welgestelden bood Amerika mogelijkheden om hun bezit te vergroten.

Emigratie vanuit Harderwijk en Hierden

AANTALLEN EMIGRANTEN

Vanuit Harderwijk en Hierden vertrokken in het derde kwart van de 19^e eeuw ook veel eenlingen en gezinnen naar Noord-Amerika. Er zijn diverse bronnen van emigranten uit Harderwijk en Hierden beschikbaar. De lijst met namen uit het Nationaal Archief in Den Haag wijkt enigszins af van de lijst Swierenga.²⁵ In tabel 3 zijn die cijfers weergegeven.

Tabel 3

Lijst van het aantal geëmigreerde mannen uit Harderwijk en Hierden, uitgesplitst in beroepsgroepen volgens de lijst Swierenga en volgens de Staten der Landverhuizingen.

<i>Beroepsgroep</i>	<i>Aantal mannen (Lijst Swierenga)</i>	<i>Aantal mannen (Staten der Landverhuizingen)</i>
<i>Dagloner</i>	26	23
<i>Landbouwer</i>	18	21
<i>Zonder beroep</i>	7	10
<i>Arbeider</i>	5	6
<i>Boerenknecht</i>	5	7
<i>Bouwman</i>	4	-
<i>Grofsmid</i>	2	2
<i>Kleermaker</i>	2	2
<i>Schoenmaker</i>	2	2
<i>Visser</i>	2	2
<i>Horloge/klokkenmaker</i>	2	2
<i>Schilder</i>	2	2
<i>Wagenmaker</i>	1	1
<i>Voerman</i>	1	1
<i>Koopman</i>	-	1
<i>Onbekend</i>	-	1

Het aantal landverhuizers uit Harderwijk en Hierden, genoemd in de Staten der Landverhuizingen in de periode 1851 tot 1878, bedraagt: 291 personen, waarvan 83 mannen, 56 vrouwen en 152 kinderen.²⁶ Deze periode is langer dan die van de lijst Swierenga. Het zwaartepunt van de emigratie lag in de jaren 1867 en 1868. Daarbij moet worden aangetekend dat er wellicht sprake was van uitgestelde emigratieplannen vanwege de burgeroorlog tussen de Noordelijke en Zuidelijke Staten van Amerika tussen 1861 en 1865. Ook in het jaar 1873 vertrokken veel personen uit Harderwijk en Hierden. Tabel 4 bevat een overzicht van de aantallen landverhuizers per jaar volgens de Staten der Landverhuizingen.

Tabel 4

Lijst van het aantal geëmigreerde personen uit Harderwijk en Hierden per jaar volgens de Staten van Landverhuizingen.

<i>Jaar</i>	<i>Aantal mannen</i>	<i>Aantal vrouwen</i>	<i>Aantal kinderen</i>	<i>Totaal</i>
1851	1	-	-	1
1856	1	1	-	2
1857	2	2	7	11
1862	2	1	5	8
1863	2	1	-	3
1865	1	1	5	7
1867	38	24	73	135
1868	19	15	32	66
1871	2	2	1	5
1872	3	2	3	8
1873	11	7	26	44
1874	1	-	-	1

Er vertrokken 14 gezinnen met 5 of meer kinderen. In de jaren 1867, 1868 en 1873 was er sprake van groepsemigratie. In totaal zijn uit Harderwijk en Hierden waarschijnlijk nog iets meer personen naar Amerika vertrokken dan de lijsten aangeven. Het aantal landverhuizers komt uit op rond de 300 personen. Op de lijst van Swierenga komen familienamen voor waarbij personen uit de genoemde families ontbreken. Ook ontbreken familienamen. Welke motieven hadden de emigranten voor de keuze om hun geboortegrond te verlaten?

In welke mate speelden in Harderwijk economische, maatschappelijke en godsdienstige factoren of een combinatie hiervan een rol?

ECONOMISCHE FACTOREN IN HARDERWIJK EN HIERDEN

De opheffing, in de Napoleontische tijd, van de Provinciale Munt (1806) en de Academie (1811) was een zware klap voor Harderwijk. De komst van het ‘depot-bataljon der koloniale troepen’ in 1814 (Koloniaal Werfdepot sinds 1843) verzachtte de economische nood-situatie van de middenstand en de ambachtsheden in de stad.²⁷ De kosten van het levensonderhoud waren in de periode 1820-1860 aanmerkelijk gestegen, waarbij de lonen achterbleven. Dit was met name een probleem voor gezinnen die niet zelf in hun eerste levens-onderhoud konden voorzien en afhankelijk waren van het kopen bij de middenstand. Er zijn cijfers beschikbaar over de situatie in Har-derwijk. Via de inkoop van voedingsmiddelen door het Burgerwees-huis kunnen we inzicht krijgen in de prijsontwikkelingen. In tabel 5 ziet u de prijsontwikkeling van verschillende voedingsmiddelen over die periode.

Tabel 5
Prijsontwikkeling van ingekochte voedingsmiddelen door het Burgerweeshuis in de periode 1820 – 1860, waarbij de gemiddel-de prijs per eenheid in de periode 1820-1829 op 100 is gesteld.²⁸

<i>Voedings- middel</i>	<i>Gem. prijs 1820-1829</i>	<i>Gem. prijs 1830-1839</i>	<i>Gem. prijs 1840-1849</i>	<i>Gem. prijs 1850-1859</i>
<i>Rogge</i>	100	121,3	206,4	260,4
<i>Boekweit</i>	100	121,8	215,0	224,3
<i>Aardappelen</i>	100	100,0	150,0	233,3
<i>Boter</i>	100	113,6	204,5	216,0

Opgemerkt kan worden dat deze prijsontwikkeling een gunstige kant heeft voor de producenten, de boeren, die hun producten op de markt kunnen brengen.

Grote bedrijven in de nijverheid waren in Harderwijk amper geves-tigd. In 1837 vestigde de calicotfabriek van W. Averink zich in de stad. Dit katoenbedrijf had regelmatig productieproblemen en was ook commercieel geen succes. In 1848 werd de productie definitief stopgezet. Er werkten maximaal 55 arbeiders, waarbij moet worden aangetekend dat een flink deel van de werkers kinderen waren, die tegen lagere lonen werkten.²⁹ Toekomstige werkgelegenheid ging door de sluiting verloren. In 1852 werd opnieuw een calicotfabriek opgericht: de firma Bottenheim en Co. In 1855 verdienden 81 wevers er hun brood. Dit bedrijf sloot de poorten in 1864.³⁰ Opnieuw ging werkgelegenheid verloren. De concurrentie in de textielsector was groot. In 1866 was er nog sprake van enkele textielbedrijfjes met ongeveer 30 werknemers.³¹ In de tweede helft van de 19^e eeuw zakte de textielnijverheid ver weg. Naast de textielfabriekjes was er in de jaren vijftig en zestig van de 19^e eeuw weinig nijverheid en industrie in Harderwijk. Er waren kleine ambachtelijke bedrijven en middenstanders die gericht waren op de burgers en militairen van het Werfdepot in de stad. In 1858 werd geprobeerd met de instelling van een Kamer van Koophandel en Fabrieken de industrialisatie te

De haven van Harderwijk met op de achtergrond de in 1857 gebouwde gasfabriek.
FOTO: Stadsmuseum Harderwijk

De beurtschippers vervoerden vooral vracht en vee.
FOTO: Stadsmuseum Harderwijk

bevorderen. Deze kamer spande zich in 1861 in om een arrondissementsrechtbank in Harderwijk gevestigd te krijgen en vroeg de gemeenteraad haast te maken met de havenplannen.³² Sinds 1857 was er een gasfabriek.

De industrialisatie werd mede belemmerd door de slechte situatie van de vaarroute vanuit de Zuiderzee en de haven. De beurtvaart ondervond vanaf 1863 concurrentie van de aangelegde spoorlijn. De mogelijkheid van vrachtvervoer per spoor, via de Nederlandsche Centraal Spoorweg Maatschappij, zorgde in de 19^e eeuw echter niet voor het vestigen van fabrieken. De Zuiderzeestraatweg, in de jaren dertig aangelegd tussen Amersfoort en Hattem/Zwolle, was de eerste bestrate doorgaande weg. Het was een tolgeweg die tot 1899, toen het Rijk de lasten op zich nam, zwaar op de gemeentelijke lasten drukte.³³ De kosten van de aanleg en het onderhoud werden onvolgende door de tolopbrengst gedekt.³⁴

De visserij stond er in het midden van de 19^e eeuw ook niet gunstig voor. Het Overveluwsch Weekblad schreef in 1856 dat de visvangst op de Zuiderzee wegbijnde. 'Vroeger vonden velen daarin een ruim bestaan; thans niets dan armoede'.³⁵ Beginjaren zestig was de vissersvloot gekrompen van 60 tot ongeveer 40 schepen. Deze daling bleef zeker tot 1870 bestaan.³⁶ Uitgaande van 2 tot 3 'koppen' per schip werkten er ongeveer 100 mannen in de visserij.³⁷ De visserij was een schamele en onzekere bron van inkomsten. De vissersbevolking balanceerde vrijwel voortdurend op de rand van de armoede. Vanaf 1850 liepen de haringvangsten in de herfst en de winter sterk terug. De ansjovisvangst was zeer onregelmatig in de Zuiderzee. Goede en slechte jaren wisselden elkaar af. Vooral in het jaar 1864 waren de vangsten dramatisch slecht.³⁸ De winst in de goede jaren moest vaak gebruikt worden om schulden af te lossen en te investeren in nieuw vistuig of reparatie van de boot of zelfs een nieuwe boot.³⁹ De van de visserij afhankelijke bedrijven, zoals scheepswerven en visbedrijven, boden weinig werkgelegenheid. Daarnaast waren er nog beurtschippers en schippersknechten actief.

De landbouw was rond 1850 belangrijk. Boeren vormden een belangrijke beroepsgroep. Tussen de 35 % en de 40 % van het totale oppervlak van de gemeente was cultuurgrond. Het aantal benodig-

de arbeidskrachten in het boerenbedrijf groeide amper. De lonen konden laag gehouden worden en er werd weinig vast personeel in dienst genomen.

Tegen de Zuiderzee zag het landschap er anders uit dan op de wat hoger gelegen gronden; hoe dichterbij zee, des te meer graslanden. Deze waren bestemd voor de veeteelt en als hooiland. Hooi was van belang als veevoer in de winter. De kwaliteit van de graslanden bij Harderwijk en Hierden werd in de loop van de jaren verbeterd.⁴⁰ De boeren hielden zich voornamelijk met akkerbouw bezig. Al hadden deze boeren ook vaak een of enkele varkens en wat pluimvee voor eigen gebruik. Veeteelt lijkt wat minder van belang.

Harderwijk had een flinke hoeveelheid woeste grond, heide en bos binnen de gemeentegrenzen, rond de 55 % van de oppervlakte.⁴¹ De kuddes schapen zorgden voor mest, vlees, melk en wol. Er waren wat neveninkomsten voor de boer of dagloner via huisnijverheid bij de wolproductie. De concurrentie van wol uit Australië werd steeds groter en zorgde er vanaf het midden van de 19^e eeuw voor dat de wolproductie voor fabrieken onrendabel werd. Dit betekende een aanmerkelijke vermindering van het aantal schapen en daardoor van natuurlijke mest. Dit had een nadelige invloed op de akkerbouw. Veel boeren konden slechts met moeite het hoofd boven water houden. Dat gold zeker voor de stadsboeren die op kleine akkers rond

De familie Appeldoorn

Om zijn zonen uit militaire dienst te houden maakte Harderwijker Pieter Baarensen Appeldoorn in 1857 de 'grote oversteek': hij, zijn vrouw en vijf van hun kinderen emigreerden naar Kalamazoo, Michigan. Het verhaal wil dat de familie zogenaamd een vakantietrip op de Zuiderzee ging maken. In werkelijkheid schepte de familie zich in op een Engels zeilschip en arriveerden de Appeldoorns na een reis van zes weken in Amerika. Zo werd voorkomen dat zonen Reijer en Willem onder de wapenen werden geroepen.

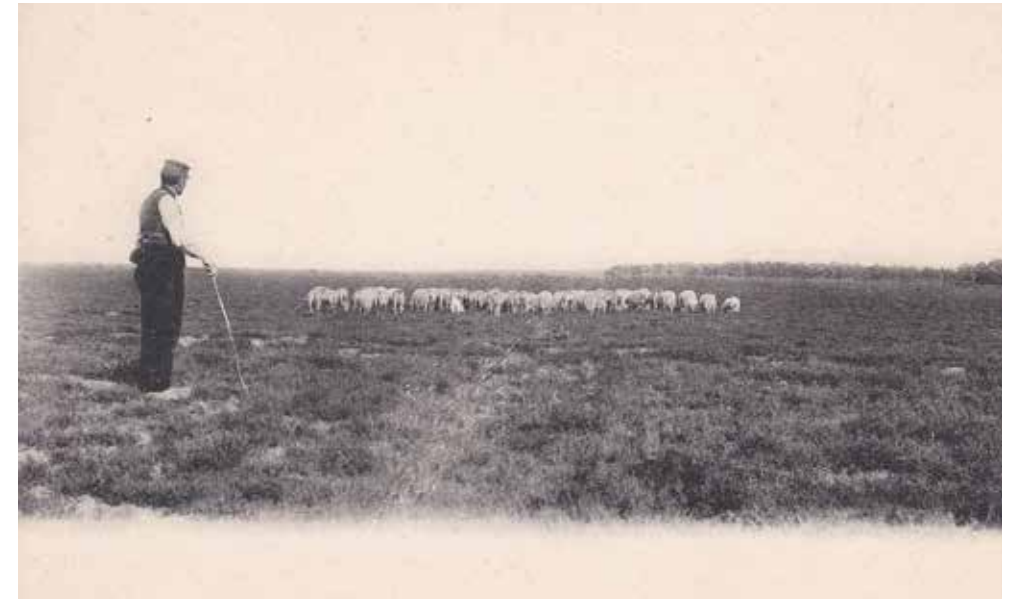
De familie had nauwelijks bagage en heel weinig geld meegenomen. In New York aangekomen namen ze de trein naar Kalamazoo, omdat ze hadden gehoord dat daar Nederlandse emigranten woonden. Ze spraken geen Engels. In de trein vielen ze, na de lange reis, in slaap en ze vergaten in Kalamazoo uit te stappen. Ze werden pas wakker op het eindstation in Chicago. De volgende dag namen ze de trein terug naar Kalamazoo.

Pieter Baarensen Appeldoorn was de zoon van Reijer Appeldoorn en Pietertje Baarends en werd in 1819 geboren. Vader Reijer was banket- en suikerbakker in de stad, zoon Pieter werd schoenmaker en leerbewerker. In 1836 trouwde hij met Willempje Peters van Tongeren uit Epe. Uit het huwelijk werden acht kinderen geboren, waarvan er enkele al op zeer jonge leeftijd overleden.

Na vestiging in Kalamazoo hielpen Nederlandse emigranten het gezin Appeldoorn aan huisvesting en aan een kleine lening bij een bank. Na verloop van tijd kon Pieter een eigen bedrijf starten. Hij was oprichter en mede-eigenaar van de firma P.B. Appeldoorn Sons & Co, schoenfabrikanten en schoenhandelaren aldaar. De schoenwinkel kreeg de naam Exclusive Foot Wear Shop. Zijn zonen Reijer en Willem (de namen werden veramerikaanst in Ryer en William) waren ook werkzaam in deze firma. Later stapte ook zoon Peter in het bedrijf. De zaken gingen goed. Ze huurden een oud pand en begonnen ook een leerlooierij, die later weer werd verkocht. Reijer werd diaken en ouderling van de gereformeerde kerk in Kalamazoo.

Drie zonen van Pieter kregen bij hun geboorte de naam Peter. De eerste werd in maart 1851 in Harderwijk geboren, stierf twee maanden na zijn geboorte en werd in Harderwijk begraven. In 1856 kreeg het gezin opnieuw een zoon, die ook Peter werd genoemd. Hij overleed als klein kind in Kalamazoo. In 1862 werd nog een zoon geboren; hij werd ook weer Peter genoemd en was ook werkzaam bij de firma. Later werd hij echter boekbinder bij de Kalamazoo Publishing Company. Reijer en Willem werkten samen tot 1910, toen Willem overleed. Reijer en twee zonen, Fred en Peter, zetten de schoenenfirma voort. Zij bleven eigenaren van schoenwinkels in Kalamazoo. Fred bleef tot 1945 actief in de schoenenbranche. Hij was lid van de Rotary, diaken en ouderling en lid van het bestuur van de Kamer van Koophandel. Ook hield hij zich bezig met vrijwilligerswerk ten behoeve van veteranen, weduwen en wezen.

(Informatie uit het archief van dhr. O. Schutte, Den Haag)

Schapevrijers zorgden voor wat extra inkomsten. FOTO: Stadsmuseum Harderwijk

de stad aardappels en rogge verbouwden, enkele stuks vee weidden op de stadsweiden en veelal hun karig inkomen aanvulden met losse werkzaamheden voor anderen.

De landbouwers in en om Hierden verging het in het algemeen iets beter, al gold ook daar dat de landbouw behoorde tot de meest eenvoudige en traditionele. Bovendien vertoonde de landbouw in Hierden nog feodale trekjes, omdat veel boeren afhankelijk waren van grootgrondbezitters als de familie Sandberg van de Essenburgh.⁴² Rond het midden van de 19^e eeuw was het in veel gevallen in Harderwijk en Hierden gebruikelijk dat de pacht voldaan moest worden in geld, en niet in een deel van de oogst.⁴³ De pacht voldoen in een deel van de oogst wordt garfpacht genoemd. Bij een slechte oogst of lage prijzen voor agrarische producten was pacht betalen in geld voor de boeren erg nadelig. Garfpacht gaf de boeren een zekerder bestaan in slechte omstandigheden. De pachter en de verpachter deelden bij garfpacht in gelijke mate het risico van een lage opbrengst of een lage marktprijs voor de producten.

De armoede straalt er vanaf. Vaak was er geen enkel uitzicht op verbetering. Geen wonder dat mensen droomden van een beter leven, ergens ver weg.

FOTO: Stadsmuseum Harderwijk

DE LANDBOUW IN HARDERWIJK EN HIERDEN NA 1850

Vanaf het midden van de 15^e eeuw behoorde Hierden tot het schependom van Harderwijk. In het gebied genoten de bewoners de vrijheden en rechten behorende bij de stad. Deze bestuurlijke band was er de oorzaak van dat in Hierden geen marke-organisatie of maalschap ontstond, zoals in andere Veluwe dorpen en buurtschappen.⁴⁴ Een deel van het grondgebied van Harderwijk, de stadslanderijen, werd door de gemeente verpacht aan pachtboeren en erfpachtboeren.

Voor zover er in de gemeente Harderwijk sprake was van oude rechten op gemeenschappelijk grondgebied, maakte de toekenning van 28.148 hectare heide aan 8 gemeenten, waaronder Harderwijk en Ermelo, daar een einde aan. Over dit gebied met heidevelden en landverstuivingen (domeingronden) hadden de staat en de gemeenten elkaar het eigendomsrecht jarenlang betwist. Bij de gunning van het eigendomsrecht aan de gemeente was in het contract opgenomen dat de gemeente zorg zou dragen voor ontginning, of verkoop aan particulieren ten behoeve van ontginning. Hier kwam in de praktijk weinig van terecht.⁴⁵

De gemeente Harderwijk legde op haar grondgebied wel bossen aan, met name langs de grindweg van Harderwijk, via Leuvenum, Staverden en het Uddelermeer naar Nieuw-Milligen en Apeldoorn.⁴⁶ Door de onenigheid over het eigendomsrecht was er tot 1843 in dit gebied feitelijk sprake geweest van 'heerloosheid', waardoor er vele illegale ontginninkjes met schamele hutten waren ontstaan. In 1853 constateerde Sloet, districtscommissaris van de Veluwe, in zijn "Statistieke Beschouwingen" dat er langs de Zuiderzeestraatweg nederzettingen ontstonden van armen in hutten op de hei. Deze huttdorpjes ontstonden in grote getale in o.a. Nunspeet,

Doornspijk, Oldebroek en Putten. In Hierden had men het ontstaan van een huttenkolonie echter grotendeels weten tegen te gaan.⁴⁷ De armzalige hutjes of huisjes hadden soms halfsteens opgemetselde muurtjes, vanbinnen aangesmeerd met leem of mest. Het dak was van riet of met heideplaggen bedekt.

Er werd allerlei werk aangepakt om te overleven. Naast veldarbeid als dagloner bij grotere boeren had men talrijke kleine bezigheden, zoals het binden van heidebezems, boenders, het maaien en in bosjes binden van heide voor de bakker, het zoeken en verkopen van bosbessen, wilde hop, vlierbessen, eikels, etc. Stropen was ook een vaak voorkomende activiteit. Een moestuin, een geit en een kalf en wat huisnijverheid completeerden het bestaan.⁴⁸ Hele families trokken van mei tot eind juni naar Friesland en Overijssel om te helpen bij het eken (eekschillen) of houten. Van eikenstammen werd de schors geklopt en uit de schors werd de run geperst, een looistof gebruikt in leerlooierijen. Eek werd ook gebruikt bij het tanen van scheeps- en molenzeilen. Dit soort bijverdiensten waren voor veel dagloners nodig om de bakker en de kruidenier te kunnen (af)betalen.

Eekersgezin aan het werk. Van eikenstammen werd de schors geklopt en uit de schors werd de run geperst, een looistof gebruikt in leerlooierijen. Dagloners hadden dit soort bijverdiensten hard nodig.

Vanaf 1845 sloeg de aardappelziekte ook in Harderwijk en Hierden toe.⁴⁹ Daarbij moet wel worden aangetekend dat het procentuele aandeel van het areaal aardappelen van het totale akkerbouwland in de gemeente Harderwijk minder dan 5 % bedroeg, het laagste percentage van heel Gelderland. Voor de gehele provincie bedroeg het percentage 18 %.⁵⁰ Aardappelen stelden de boeren niet alleen in staat een groter deel van hun andere gewassen op de markt te verkopen door ze te bestemmen voor eigen gebruik, maar ze waren ook uitstekend geschikt om varkens mee te mesten. Het Harderwijksch Weekblad meldde dat in 1847 de landbouwers en vooral zij die voor eigen gebruik hun land bebouwen al wordt aangeraden minder aardappelen en meer bonen en erwten, ook paarden- en duivenbonen, te verbouwen.⁵¹ Op de lager gelegen akkers kwam de aardappelziekte in 1850 nog steeds voor.⁵² In 1853 verscheen in hetzelfde weekblad een artikel over het gebruik van poederkalk om de aardappelziekte te bestrijden.⁵³ De ziekte woekerde dus nog voort. De aardappelziekte veroorzaakte honger en armoede.

De Gelderse Maatschappij van Landbouw meldde in 1853 dat armoede een algemeen verschijnsel was op de Noordwest-Veluwe. De boeren stonden niet open voor het verbeteren of vernieuwen van hun landbouwmethoden en er was sprake van een soort berusting. Er was ook sprake van een gebrek aan initiatief.⁵⁴ De constatering van gelatenheid onder de boerenbevolking staat wel in schril contrast tot het feit dat er menig initiatief genomen moest worden om door emigratie een succesvolle toekomst aan de andere kant van de oceaan op te kunnen bouwen. Bovendien is berekend dat op de Noordwest-Veluwe tussen 1825 en 1880 een daling plaatsvond van het aantal beschikbare hectaren per hoofd van de bevolking van 1,2 hectare naar 0,7 hectare.⁵⁵

Door het voortdurende tekort aan meststoffen leverde de over het algemeen schrale grond maar weinig op. In de winter verbleef het vee in potstallen. Stallen waarin de mest niet werd weggehaald, maar de mest regelmatig werd bedekt met een nieuwe laag stro. In plaats van stro werden veelal heideplaggen gebruikt. Door deze manier van mest produceren kwam het vee in de stal steeds hoger te staan. Na de winter werden de akkers met het vruchtbare mengsel van mest, stro en heideplaggen uit de potstal bemest.⁵⁶ Al in 1853

werd op de Algemene Vergadering van de Gelderse Maatschappij van Landbouw geconstateerd dat plaggenbemesting af te raden was, omdat de hoeveelheid werk die dat met zich meebracht in geen verhouding stond tot de vermeerdering van de opbrengst. Om het land van een gemiddeld boerenbedrijf van 4 hectare te bemesten was bijna 3 hectare heide nodig. Rekening houdend met de omlooptijd van de heide, 7 tot 10 jaar, betekende dit minimaal 21 hectare heideveld per boerenbedrijf.⁵⁷ Als meststof werd ook 'strooisel' gebruikt. Stro, bladeren, takjes en aarde onder de beesten brengen werd positief beoordeeld, omdat het betere oogsten en minder werk gaf.⁵⁸ Afgevalen takken, bladeren en (heide)planten werden door boeren en dagloners uit de natuur gehaald als aanvulling op dierlijke mest. Dit leidde regelmatig tot veroordelingen wegens het stelen van dit strooisel.⁵⁹

Het Overveluwsch Weekblad meldde dat er in de gemeenteraad gesproken en gediscussieerd was over het terugdraaien van de ontginning van heidevelden door de gemeente door middel van bezaaiing en bepoting met dennen, in verband met de armoede die hier heerste en de meer en meer klimmende kosten van het armenwezen, het vertrek van vele landbouwers uit de gemeente naar Amerika en de behoefte die meer en meer ontstond voor landbouwers en dagloners alhier aan plaggen om mest te maken.⁶⁰

Al in 1846 had de toenmalige gemeentesecretaris Mr. G.A. de Meester gewaarschuwd dat er grote bedenkingen waren om heidevelden te ontginnen vanwege de overbevolking. Een lid van het hoofdbestuur van de Gelderse Maatschappij van Landbouw drong er in de jaren vijftig, om de landbouw te bevorderen, echter nog op aan heidegronden te ontginnen en 'het wolvee naar Australië te deporteren'.⁶¹

De oorzaak dat er zo weinig woeste gronden ontgonnen werden lag vooral in het feit dat de gronden eigendom van de gemeente waren, volgens W.C.H. Staring, algemeen secretaris van de Gelderse Maatschappij van Landbouw.⁶² Bovendien speelde een rol dat voor de ontginning van heidevelden meststoffen nodig waren. Mest was al schaars en de productie van mest uit potstallen was arbeidsintensief. Er kon eventueel gebruik gemaakt worden van allerlei produc-

Na een lange dag op de heide gaan de schapen ter kooi. FOTO: Stadsmuseum Harderwijk

ten met een bemestende werking, zoals: straatvuil uit de steden, secreetmest (menselijke uitwerpselen), visafval en beendermeel. De kosten hiervoor waren vaak hoog. Pas eind jaren zeventig, begin jaren tachtig van de 19^e eeuw kwam kunstmest mondjesmaat beschikbaar. De prijzen van deze chemische meststof waren echter hoog.⁶³

Een ander onderwerp dat tijdens de Algemene Vergaderingen van de Gelderse Maatschappij van Landbouw regelmatig op de agenda stond was de zogenaamde Tienden-heffing. Dit oude recht van landeigenaren stak de pachtboeren en belemmerde de ontwikkeling van het bedrijf. De regeling hield in dat de grondeigenaar, naast de betaling van pacht, tien procent van de oogst van de pachter kon opeisen. Ook een tiende deel van de jongen van dieren op het land geboren behoorde aan de landeigenaar. Tijdens vergaderingen van de Maatschappij werd 'er van alle kanten aangedrongen op afschaffing van dien kanker voor onzen landbouw'. De heffing vormde een ernstige rem op verbetering van de bedrijfsvoering, want investeringen die de productie moesten verhogen betaalden zich amper terug. In 1852 werd de Algemene Vergadering van de Gelderse Maatschappij van Landbouw in Harderwijk gehouden, met een landbouwtentoonstelling daaraan gekoppeld.⁶⁴

DE LANDBOUW IN HARDERWIJK EN HIERDEN NA 1860

In 1867 schreef het Overveluwsch Weekblad: 'Daar de hoofden van de gezinnen die naar Amerika zijn vertrokken het voorgestelde doel, verbetering van het bestaan, aanvankelijk met gunstig gevolg bekroond zagen, ligt daarin voor velen, die hier met de steeds toenemende armoede worstelen, een aansporing om dat voorbeeld te volgen'.⁶⁵

Hoe was de situatie in de landbouw in de jaren zestig? In het Concept Landbouwverslag⁶⁶ dat de gemeente elk jaar moest indienen bij het provinciaal bestuur en in de Jaarverslagen van de gemeente staan over alle jaren opmerkingen over de landbouw.⁶⁷ Enige opmerkingen uit de gemeenteverslagen over de jaren 1864, 1865, 1866, 1867 en 1868, jaren voorafgaand aan en van hoge aantallen landverhuizers.

In het verslag over 1864 is sprake van de aardappelziekte; de opbrengst van het hooiland had geleden onder schraal weer en overstromingen van de zee; er was onvoldoende veevoer en gebrek aan mest. Over 1865 wordt medegedeeld: 'nachtvorst bracht schade toe aan de rogge, de opbrengst verminderde met 40 %; de aardappeloogst was lager'. Over het jaar 1866 staat vermeld: 'de toestand in de landbouw laat te wensen over en geeft weinig tekenen van vooruitgang; de landbouwers zijn eigennuttig, wijzen verbeteringen in de landbouw af; er is onvoldoende bemesting; er is gebrek aan hooiland en schaarste aan veevoeder, gepaard gaande met onvoldoende mest'; het verlies van de roggeoogst werd toegeschreven aan nachtvorst in mei en felle droogte in juli; boekweit liep schade op door hagel; het binnenhalen van de oogst van het hooiland werd belemmerd door aanhoudende regen; er was nog sprake van veepest.

Er klonk kritiek door van gemeentewege op de boeren. Er was ook positief nieuws: 'afnemende zandverstuivingen door vermindering van het aantal schapen die door de zanden worden gedreven en door de beplantingen met dennen'; de gemeente verkocht heide en zandgronden aan particulieren ter ontginning voor de landbouw. Een jaar later, in 1867, vertrokken 135 personen naar Amerika. Als

Het bestaan als dagloner was zeer onzeker en bood weinig toekomstperspectief. Als de landeigenaar werk had kon je komen, was er geen werk dan verdiende de dagloner niets.

gevolg van dit vertrek stond onder de paragraaf koop- en huurwaarde van boerderijen en landerijen: 'deze zijn dalende door de toenemende neiging tot landverhuizing'.

Over 1867 wordt onder de paragraaf landbouw gemeld: 'de rogge-oogst is gehalveerd door hevige nachtvorsten; het voergras langs de Zuiderzee is in het najaar deels verloren gegaan door overstromingen'. Onder de paragraaf armenzorg staat geschreven: 'de armoede neemt toe; de uitgaven voor de armenzorg nemen toe; de behoeftige klasse is in getal sterk gestegen; er is sprake van een algemene prijsstijging (inflatie)'. De veepest bleef problemen geven. Het Veluwsch Weekblad meldde een oproeping voor een gemeentelijke veearts, zolang de veepest blijft heersen.⁶⁸ Op 30 april werd de heer M. van Brummelen uit Nijkerk als eerste veearts in Harderwijk benoemd.⁶⁹ Het Overveluwsch Weekblad meldde: 'de gemeenteweide is door eenen weg in twee gedeelten gescheiden van wege de veepest'.⁷⁰

Over het jaar 1868 staat in het gemeenteverslag onder de paragraaf armenzorg te lezen: 'de toestand der behoeftige klasse is ongunstig in vergelijking met het jaar 1867; de steeds stijgende uitgaven van het armenwezen bewijzen dat de toestand van de arbeidende klasse jaarlijks achteruitgaat'. Onder de paragraaf landbouw: 'de langdurige droogte en buitengewone hitte is de oorzaak van het mislukken van het aardappelgewas; de droogte was ook schadelijk voor de boekweit; de invloed van de geopperde vernieuwingen, aangedragen door de Maatschappij van Landbouw, is nog niet overwegend. De vernieuwingen in de landbouw zijn, in het algemeen, geen oplossing voor het overschot aan dagloners'.

Het bestaan als dagloner was zeer onzeker en bood weinig toekomstperspectief. Als de landeigenaar werk had kon je komen, was er geen werk dan verdiende de dagloner niets. Vooral in de winter-tijd, als er geen veldwerk was te verrichten, was het armoe. Sommige dagloners verbouwden op een stukje land aardappelen en wat rogge voor eigen gebruik en hielden daarnaast een varken of geit. Ook trokken ze met gezinsleden in het voorjaar naar het Noorden om eek te schillen.⁷¹ In 1868 vertrokken 66 personen naar Noord Amerika.

De zandverstuivingen op de Veluwe hadden omstreeks het midden van de 19^e eeuw hun grootste omvang bereikt. Door het kappen en afbranden van bos en het te diep en te veelvuldig steken van heideplaggen verdween de vegetatie en ontstonden zandverstuivingen. De schapenteelt droeg ook bij aan het ontstaan van deze zandverstuivingen. Het beteugelen van de zandverstuivingen door bosaanplant of heidezoden mislukte vaak door het rondtrekken en de vraatzucht van de grazende schapen.⁷²

Of en in hoeverre de zandverstuivingen in Harderwijk en Hierden van invloed zijn geweest op de beschikbare landbouwgrond is onduidelijk. Van de meeste gemeenten op de Veluwe is de omvang van de zandverstuivingen in hectare vanaf 1852 bekend. Van Harderwijk pas vanaf 1900.⁷³ Uit persoonlijke aantekeningen en brieven blijkt wel dat, ondanks het harde werken op schrale grond, de voortschrijdende zandverstuivingen en talrijke overstromingen van de Zuiderzee het harde zwoegen vaak te niet deden.⁷⁴

Het als woeste grond laten liggen van heide en zandverstuivingen werd in de 19^e eeuw steeds meer gezien als verspilling, die vooral met de traditionele en conservatieve kijk van boeren zou samenhangen. De wens tot ontginning en uitbreiding van de landbouwgrond vond nauwelijks weerklank bij boeren. Dit kwam doordat de boeren vasthielden aan het eerder beschreven traditionele systeem van plaggenbemesting. De daarvoor noodzakelijke uitgestrekte onbebouwde heidegronden maakten dat stuifzanden bleven bestaan of in grootte toenamen. Tot in de 20^e eeuw werd dit systeem gehandhaafd, zelfs nadat kunstmest beschikbaar was gekomen. Daarbij moet worden opgemerkt dat het gebruik van kunstmest in de jaren tachtig en negentig van de 19^e eeuw nogal duur was, zeker voor

kleine arme boeren. In 1868 werd in de gemeenteraad gedebatteerd over het gebruik van het Hierderveld. Van het Hierderveld was toen nog iets meer dan de helft in gebruik als gemeenschappelijke weide en plaggengrond. De rest van de woeste gronden verkeerde in verschillende stadia van ontginning.⁷⁵ Deze ontginningen zouden van invloed kunnen zijn geweest op het uitvoeren van het boerenbedrijf in Hierden, gezien het verminderen van het areaal plaggen- en heidegrond in de voorafgaande jaren.

De traditionele boeren en hun vertegenwoordigers bepleitten dat de reeds ontgonnen gronden opnieuw in gemeenschappelijk gebruik genomen zouden moeten worden en probeerden de gemeenteraad te overtuigen van hun afhankelijkheid van het plaggen- en heideveld. Deze afhankelijkheid werd volgens hen nog verhoogd, doordat de helft van het nog beschikbare deel van de woeste gronden bestond uit stuifzand of gronden die voor het afplaggen te hoog gelegen waren. Hier werd tegenin gebracht dat de helft van de ontginningen niet uit heide, maar uit stuifzand bestond. Ook werd de boeren laksheid en een behoudende aard verweten. Eerder was er heide te koop aangeboden, maar daarvoor bestond weinig animo. De raad wees het voorstel dan ook af. In 1875 bleek de gemeenteraad toch een andere koers te varen. Door nog meer gronden te ontginnen zou het algemeen belang van met name de kleine arme boeren opgeofferd worden aan het bijzondere belang van enkele rijke boeren die van de ontginningen zouden profiteren.⁷⁶

MAATSCHAPPELIJKE GEVOLGEN

Het Overveluwsch Weekblad schreef op 20 juli 1867 dat de armenzorg in 1866 aanmerkelijk meer dan in het jaar tevoren had gekost, hetgeen aan de cholera, aan de ongunstige toestand waarin de ambachtsnijverheid verkeerde en aan de meerdere duurte der levensmiddelen was toe te schrijven. In de gemeenteverslagen zijn cijfers over de armenzorg te lezen. In 1867 bijvoorbeeld ondersteunde het burgerlijk armenbestuur 139 gezinnen, gedurende het hele jaar onafgebroken, en 474 gezinnen tijdens een gedeelte van het jaar. Het gereformeerd armenbestuur ondersteunde in hetzelfde jaar 511 gezinnen gedurende het hele jaar. De Commissie tot uitdeling

van verwarmde spijzen ondersteunde in dat jaar 140 gezinnen. Rond de 1200 gezinnen werden op de een of andere wijze ondersteund. Tabel 6 bevat gegevens over de hoeveel inwoners van Harderwijk, die niet of slechts gedeeltelijk in hun eigen levensonderhoud konden voorzien.

Tabel 6
Percentage inwoners van Harderwijk, dat afhankelijk was van bedeling.⁷⁷

Jaar	Inwoners afhankelijk van bedeling [% van de totale bevolking]	Opmerking
1855	15,0	
1856	13,4	
1857	12,5	
1858	12,0	
1859	12,4	
1860	10,3	
1861	10,3	
1862	11,0	
1863	11,3	
1864	12,1	
1865	12,2	
1866	-	geen of incomplete gegevens
1867	-	geen of incomplete gegevens
1868	-	geen of incomplete gegevens
1875	4,8	
1877	2,8	

Hoewel de percentages over de jaren 1866, 1867 en 1868 ontbreken, wat op zich bijzonder is omdat het jaren zijn met veel landverhuizers, kan de conclusie getrokken worden dat vanaf het midden van de jaren vijftig en in de jaren zestig van de 19^e eeuw een aanzienlijk deel van de bevolking door bedeling in het levensonderhoud moest voorzien. In tabel 7 zijn gegevens opgenomen over het aantal en de hoeveelheid beleningen volgens gegevens van de Bank van Lening en de werkloosheidcijfers uit die periode. Uit de cijfers komt naar voren dat er in de jaren zestig een stijging van het aantal beleningen

Fragmenten uit brieven van Jan van den Brink

Holland, mei 1870
Aan ouders en broeders,
“En dat wij met Pasen Beert de broek hebben aangetrokken (hij was zindelijk geworden). Ja moeder, ik wou dat gij onze Beert nu eens zag, het is toch zo’n aardig Engels mannetje. En onze Annetje is zo’n aardig Engels vrouwtje...”
“Als gij nu maar hier was dan mocht gij van geluk spreken. Ik voor mij ik heb nog geen vijf minuten berouw van gehad. Want ik heb me van de zomer verhuurd voor één dollar en 25 cent per dag en de kost” (Jan rekende één dollar voor twee gulden) .
“En dat de vrouw van R. de Weerd bevallen is van twee zoons, maar een is overleden.”
“Gij zult wel denken: Jan wat hebt gij lang gewacht met schrijven, maar dat zal ik zeggen, onze kinderen hebben de kinkhoest zo erg gehad dat wij soms vreesden dat zij erin zouden blijven.”

Holland, oktober 1870
“Maar ik ben door Gods goedheid nog gezegend boven onze buurman Jan Nuijen, die is erg gaan zieken met zijn vrouw en kleinste dochter, zijn vrouw heeft hij behouden, maar dochter heeft hij verloren. En zoals G. Dekker die heeft drie of vier weken met zijn jongste zoon gaan zieken en toen verloren. ”
“en dat ik Beert goed laten leren zal.....dat hij al heel goed Engels praat.”

Holland, mei 1879
“Ja moeder, wees van onze kinderen gegroet, zij praten veel over grootmoeder, maar zij kennen u niet.”

Holland, januari 1884
Waarde en zeer geachte moeder en broeders en zuster met de uwen,
“En nu zijn wij zover dat ik een draft hier gekocht heb voor vijf dollar en die is in Amsterdam op het kantoor van Texeira de Utahtos Bros betaalbaar en is daar twaalf gulden waard.” (een draft is een wisselbrief en is geld waard)

Holland (zonder datum),
“ Van de herfst doe ik veelal hout rijden, Jan Nuijen meende dat ze in Hierden goed moesten werken, maar hier ook wel want als ik ’s morgens om zes uur ingespannen ben, was het ’s avonds zes of zeven uur als ik thuis kwam...”

was.⁷⁸ De cijfers voor de werkloosheid onder de bevolking in die jaren zijn laag.⁷⁹

Tabel 7
Belingen (in aantallen en hoeveelheden) en werkloosheidscijfers van inwoners van Harderwijk in de periode 1850 - 1870.

Jaar	Aantal beleningen	Hoeveelheid belening [guldens]	Werkloosheids-cijfer [% van beroepsbevolking]
1851			1,8
1854			4,2
1855	7.302	16.245	4,6
1856			3,5
1860	7.906	18.054	3,2
1861	8.321	20.423	
1863	8.480	16.476	3,1
1865	7.850	14.916	
1866	7.129	14.200	
1867	7.690	14.241	
1870	6.955	13.071	

In het begin van de jaren zestig namen de percentages werklozen af. Wellicht kwam er meer werkgelegenheid door het Koloniaal Werfdepot.⁸⁰ De werkloosheid schommelde in de jaren zestig rond de 3 tot 4 procent van de beroepsbevolking. Volgens deze cijfers was werkloosheid geen aanjager van de landverhuizing. Dat bleek eerder ook uit de cijfers van de Staten van Landverhuizingen. Veel dagloners hadden evenwel te lijden onder seizoenswerkloosheid.

Tussen 1839 en 1860 groeide de bevolking Harderwijk snel. In tabel 8 zijn die gegevens opgenomen.

Tabel 8
 Groei van de bevolking van Harderwijk tussen 1839 en 1870.⁸¹

Jaar	Totale bevolking	Aantal mannen	Aantal vrouwen	Groei bevolking [% tov vorige periode]
1839	5.090	2.423	2.667	6,4
1849	5.640	2.846	2.794	10,8
1859	6.546	3.504	3.042	16,1
1869	6.417	3.377	3.040	-1,9
1879	6.840	3.655	3.185	6,6

Deze groei betekende dat er op termijn voor geborenen bij de werkzame leeftijd extra werkgelegenheid moest zijn. In de jaren zestig bleef het bevolkingsaantal min of meer stabiel. Er was een klein negatief groeipercentage, o.a. door de emigratie. De groei van de mannelijke bevolking hing waarschijnlijk gedeeltelijk samen met de garnizoenssoldaten in het Koloniaal Werfdepot. Volgens de cijfers van de volkstelling nam de bevolking van Harderwijk tussen 1840 en 1869 toe van 4829 naar 5144 personen. Een groei van 6,5 %. De bevolking van Hierden groeide in dezelfde jaren van 670 naar 925 personen, een toename van 38 %. Dit ondanks de emigratiecijfers in met name 1867 en 1868. Vanaf 1840 groeit de bevolking van Hierden dus sterk.⁸²

GODSDIENSTIGE FACTOREN

In de literatuur wordt algemeen gesteld dat de Afscheiding van 1834 aan Harderwijk voorbij ging. De Afscheiding was het eerste massale verzet van behoudende hervormden tegen de grote invloed van de overheid op het kerkelijk leven en de terrein winnende moderne theologie. In veel hervormde gemeenten ‘stond’ een orthodoxe predikant, waardoor het niet tot een uittocht uit de Nederlands Hervormde kerk kwam. Anders vormden gezelschappen van behoudende gelovigen, die in kleine kring bijeenkwamen om uit de bijbel te lezen, voor voldoende compensatie.⁸³ Uit de verslagen van de kerkenraadvergaderingen en uit die van de classis Harderwijk, blijkt enige onrust in de jaren die aan de Afschei-

ding in 1834 voorafgingen. Op de Noordwest-Veluwe ontstonden wel enige afgescheiden gemeenten, o.a. in Hattem en Putten. De Afscheiding bracht in Harderwijk weinig beroering teweeg. Tot 1870 keerden enkele lidmaten de Nederlands Hervormde kerk de rug toe. In Harderwijk waren weinig afgescheidenen, te weinig voor een eigen kerk. Afgescheiden Harderwijkers kerkten in Putten, maar er kwamen ook weer gelovigen terug. Er waren wel illegale gezelschappen, conventikels geheten, in Harderwijk.⁸⁴ Er zou ook sprake zijn geweest van een zogenaamde zaaltjeskerk van afvalligen, De Doelen, waar een Haagse predikant predikatiën en oefeningen hield. In Harderwijk krijgt de Christelijk Gereformeerde kerk pas in 1871 enige betekenis.⁸⁵

Vissers en kleine stadsboeren veroorzaakten in 1871 een breuk in de Hervormde Kerk, in een tijd dat het met de visserij en de landbouw slecht ging. Maar of er een relatie is tussen deze late afscheiding en de verslechterde leefomstandigheden is onduidelijk. De afgescheiden ‘kleine luyden’ herkenden zich niet meer in de hervormde gemeente. Godsdienstige motieven zijn zeker niet uit te sluiten.⁸⁶ Een breuk met de kerk forceren betekende voor armen en bedeeden natuurlijk dat de ondersteuning door de hervormde diaconie wegviel. Een moeilijk te nemen risico.⁸⁷ De groep afgescheidenen werd groot genoeg om een zelfstandige gemeente te gaan vormen. In 1873 werd het eerste pand gekocht, waar diensten konden worden gehouden. Een jaar later werd een (kerk)gebouw in de Luttekepoortstraat aangekocht.⁸⁸

Afgescheiden predikanten van elders hebben geen daadwerkelijke pogingen gedaan om in Harderwijk een afgescheiden gemeente te institueren.⁸⁹ Het Harderwijker kerkvolk was vóór de beginjaren zeventig niet geneigd tot afscheiding. Er was bij de gelovigen in het algemeen sprake van vertrouwen in de rechtzinnigheid van de kerkenraad en de predikanten. Ook de slechte sociaaleconomische omstandigheden, vaak een onderliggende factor bij de Afscheiding, die in Harderwijk en Hierden zeker bestonden, speelden tot eindjaren zestig geen rol.⁹⁰

Harderwijker predikanten werd door provinciale kerkbestuurders verweten dat ze zich niet uitspraken tegen de afgescheiden Hatte-

mer predikant Brummelkamp. Een scherp en hard optreden tegen Brummelkamp en de Afscheidingsbeweging had vermoedelijk in de gemeente Harderwijk ongewenste gevolgen gehad. De gelovige gemeente stond in het begin weliswaar tamelijk lauw tegenover de Afscheiding, maar binnen de gemeente was echter wel sprake van een moeilijk traceerbare groep gelovigen die een zeer persoonlijke, bevindelijke beleving van hun geloof nastreefden. De hervormde kerkenraad had een duidelijke voorkeur voor predikanten die bekend stonden als verdedigers van de oude geloofswaarden. In de jaren vijftig en zestig was er steeds duidelijker sprake van verzet van de kerkenraad tegen een steeds verdergaande aantasting van de 16^e en 17^e eeuwse basis van het ware gereformeerde geloof.⁹¹

DE KERK IN HIERDEN

Het jaar 1834 verliep rustig in Hierden. De kerkgemeente was hecht en Hierden bleef buiten de Afscheiding, zo wordt aangenomen.

Dominee Verff zweeg over de verwickelingen. Wellicht wilde hij geen uitspraken doen in deze kwestie. Harderwijk hield immers nog steeds toezicht op Hierden en dan was het niet verstandig om in deze delicate zaak een uitspraak te doen, want daarmee zou de kans op een snellere afwikkeling met betrekking tot het onafhankelijk worden van de kerkgemeente Hierden verkeken zijn.⁹²

De dorpskerk van Hierden. De huidige kerk stamt uit 1851. In 1937 werd de kerk uitgebreid met zijvleugels, waardoor een kruiskerk ontstond.

In brieven en persoonlijke aantekeningen van landverhuizers aan de achterblijvers in Hierden worden niet alleen de slechte leefomstandigheden genoemd als oorzaak van de landverhuizing. Vaak was men het ook niet eens met de kerk.⁹³ Waaruit de onvrede bestond is niet duidelijk. Betrof het de kerk in het algemeen of de Hierdense kerk in het bijzonder? In het jubileumboek van de Harderwyk Christian Reformed Church in Holland (Amerika) wordt aangegeven dat de landverhuizing vanuit Hierden ook godsdienstige motieven had. 'poor living conditions were the cause of the exodus. Everybody gave as the reason live improvement and church affiliation'.⁹⁴ Affiliation moet niet zo zeer als afscheiding worden gezien, maar meer als een godsdienstige verwantschap of een gemeenschappelijke geloofsbeleving. In Amerika gebruikt men het woord 'secession' voor afscheiding.

ANGST VOOR CHOLERA

De Amerikaanse historicus Wintle noemt de angst voor cholera-epidemieën als een van de redenen voor het vertrek van de landverhuizers. In 1849 stierven in Nederland ongeveer 24.000 mensen aan cholera. In 1866 maakte een cholera-epidemie rond de 21.000 slachtoffers. In Harderwijk bedroeg in 1866 het aantal dodelijke slachtoffers 17. De choleradoden vielen allemaal in de binnenstad, met name in de armste wijken: Achter de muur (7), in het Muntsteegje (3), op de Smeepoortenbrink (3) en 4 personen elders in de stad. Er zijn geen gegevens over choleradoden in Hierden.⁹⁵ Een duidelijke relatie tussen de cholera-epidemie en emigratie is voor Harderwijk en Hierden niet te leggen. Het is bovendien zeer onwaarschijnlijk dat angst voor de cholera een reden zou zijn om naar Amerika te vertrekken. Op de schepen kwamen veel besmettelijke ziekten voor en in Amerika heersten deze ziekten ook.

Samenvattend: in algemene zin kan geconcludeerd worden dat de toestand op sociaaleconomisch gebied voor veel inwoners van Harderwijk en Hierden in de beschreven periode tussen 1850 en 1880 slecht was. Grote armoede was een algemeen verschijnsel. Dit werd mede veroorzaakt door een aanhoudende stijging van de kosten voor het levensonderhoud vanaf de jaren vijftig. De visserij had het

moeilijk in de periode eindjaren vijftig en jaren zestig en kwijnde weg. De vissersvloot ging sterk achteruit.

De nijverheid en industrie zorgden voor te weinig werkgelegenheid voor de sterke groei van de bevolking tussen 1840 en 1865. In de landbouw was er voortdurend gebrek aan mest om tot een goede opbrengst van de akkerbouw te komen en er was weinig of geen uitbreiding van cultuurgrond. Dit vanwege gebrek aan initiatief bij overheid en boeren en door de zandverstuivingen. De stadsboeren kenden grote armoede en in Hierden konden kleine boeren en dagloners het hoofd amper boven water houden.

Midden jaren zestig verergerde de situatie in Hierden door slechte weersomstandigheden met misoogsten tot gevolg en overstromingen van de Zuiderzee. Sommigen zagen emigratie als enige weg uit deze dramatische omstandigheden. Ze zochten een beter bestaan met meer mogelijkheden voor henzelf en hun kinderen in het land van de onbegrensde mogelijkheden. Als we echter preciezer inzoomen op de gegevens in de Staten der Landverhuizingen, dan zien we dat landverhuizers niet alleen tot de economisch zwakkeren in de samenleving behoorden.⁸⁶

STATEN DER LANDVERHUIZINGEN, PROVINCIE GELDERLAND

In de overzichten van de Staten der Landverhuizingen staat, per hoofd van de gezinnen en per alleenstaande die naar Noord-Amerika vertrokken, informatie over: familienaam, beroep, leeftijd, godsdienst, gehuwd of alleenstaand, kinderen, sociale klasse, wel of geen aanslag belasting, reden van vertrek en in enkele gevallen de plaats van bestemming. Wat de sociale klasse in deze staten betreft: er waren drie sociale klassen te vermelden, namelijk welgestelden, mingevoeden en behoeftigen. In tabel 9 ziet u de verdeling over de sociale klassen van de landverhuizers uit Harderwijk en Hierden. In de periode 1851 – 1874 worden er 81 gezinshoofden en alleenstaanden vermeld.

Tabel 9
Indeling in sociale klassen van de landverhuizers uit Harderwijk in de Staten der Landverhuizingen in de totale periode van 1851 – 1874 en over de specifieke jaren 1867, 1868 en 1873.

Sociale klasse	1851-1874*)		1867		1868		1873	
	Aantal	Aandeel [%]	Aantal	Aandeel [%]	Aantal	Aandeel [%]	Aantal	Aandeel [%]
Welgestelden	19	23,5	14	38,9	3	15,8	1	9,0
Mingevoeden	12	14,8	1	2,7	1	5,3	3	27,3
Behoeftigen	50	61,7	21	58,3	15	78,9	7	63,6
Totaal	81	100,0	36	100,0	19	100,0	11	100,0

*) Het gaat in deze periode om de getallen over de jaren 1851, 1856, 1857, 1862, 1863, 1865, 1867, 1868, 1871, 1872, 1873 en 1874.

Van de gezinshoofden en alleenstaanden werden 18 van de 81 personen (22,2 %) aangeslagen in de gemeentelijke hoofdelijke omslag. Dit was een gemeentelijke belastingheffing om de gemeentebegroting sluitend te krijgen. Het was een vorm van inkomstenbelasting waarmee bijzondere uitgaven of begrotingstekorten werden gedekt. Deze belasting werd van oudsher naar draagkracht geheven en pas in 1851 in de gemeentewet geformaliseerd. In 1922 verdween deze vorm van belastingheffing en werd de inkomstenbelasting een aangelegenheid van het rijk. De gemeenten kregen vanaf dat jaar een uitkering van het rijk uit het gemeentefonds. In Harderwijk bestonden verschillende klassen in de hoofdelijke omslag. Van de 18 personen die werden aangeslagen zaten er twee in de klasse 1 (11,1 %), zeven in de klasse 2 (38,8 %), vijf in de klasse 3 (27,8 %), drie in de klasse 4 (16,7 %) en één in de klasse 5 (5,6 %). Zij bezaten dus allen een bepaalde welstand.

De landverhuizers uit Harderwijk en Hierden gaven in de Staten van Landverhuizingen geen of een economische reden voor hun vertrek aan. Dit beschreven ze of lieten ze door een ambtenaar beschrijven met woorden als: lotsverbetering, verbetering van het bestaan of hoop op een beter bestaan. Een godsdienstige reden werd niet expliciet vermeld. Zoals eerder opgemerkt was de religieuze reden om naar Noord-Amerika te verhuizen ook ondergeschikt aan de economische reden.

Uit bovenstaande cijfers is de conclusie te trekken dat het niet alleen behoeftigen, arme boeren en ambachtslieden, knechten en dagloners uit Harderwijk en Hierden zijn die naar Noord-Amerika vertrokken. Bijna een kwart van de landverhuizers was welgesteld en hoefde niet uit armoede te vertrekken. Zij gingen er waarschijnlijk vanuit dat er in het zich sterk en snel ontwikkelende Amerika een verbetering van het bestaan mogelijk was en er wellicht rijkdom in het verschiet lag. Dat er voor hen en de kinderen aan de andere kant van de oceaan veel meer toekomstmogelijkheden zouden zijn dan in het verarmde en nog grotendeels onontwikkelde Nederland, waar de industrialisatie amper op gang was gekomen. In Noord-Amerika was er de mogelijkheid om het bezit te vergroten via bijvoorbeeld de aankoop van goedkoop land. In Nederland was een goed toekomstperspectief veel beperkter. Landverhuizers uit Hierden slaagden er in veel gevallen in landaankopen te doen. Uit belastingdocumenten valt op te maken dat rond 1900 veel landverhuizers of hun nakomelingen tussen de 40 en 80 acres land bezaten (1 acre = 0,4 ha). Er was één persoon die een belastingaanslag kreeg voor het bezit van 260 acres. Het betrof J.G. Witteveen.⁹⁷

Een eigendomsbewijs van een stuk land. De tekst is moeilijk leesbaar. Maar immigranten konden dergelijke certificaten tonen als bewijs dat zij een stuk grond rechtmatig hadden verkregen.

Het stationsgebouw van Hulshorst werd in 1863 geopend. Voor veel Hierdenaren was dit het vertrekpunt van hun lange reis naar de Verenigde Staten.

EMIGREREN

De keuze om te emigreren zal geen gemakkelijke zijn geweest. De verknochtheid aan familie, buurtschap, dorp en stad was groot. Zo groot dat een verhuizing naar een andere buurt of een ander dorp in Nederland al heimwee met zich meebracht.⁹⁸ Vanaf 1846 verschenen in het Harderwijksch Weekblad regelmatig nieuwsberichten over landverhuizers. In deze berichten klonk duidelijk door dat landverhuizen naar Amerika een hachelijke onderneming was, vol gevaren van ziekte, uitbuiting, armoede en heimwee. Of de keuze om te emigreren werd gemaakt door het gezinshoofd, de man, of dat de vrouw ook inspraak had is moeilijk te achterhalen. Voor vrouwen, moeders vooral, was landverhuizing dan ook vaak iets ontzettends. In veel gevallen verhuisden ze om hun man te volgen, maar zij waren niet altijd met zijn idealen en geestdrift beziel, ze berustten en lieten zich meevoeren.⁹⁹

In sommige situaties was er sprake van het medevertrek van familieleden. Dit was in Hierden zeker het geval. Daardoor verzachtte de emigratie enigszins. Soms ging de man vooruit en volgden later zijn vrouw en kinderen. Het kwam ook voor dat een gezin de kleine kinderen achterliet en dat die dan met een ander gezin of met familie een jaar later nakwamen.¹⁰⁰ Of er sprake was van enige groepsdruk uit de samenleving of wellicht uit de kerk of geloofsgemeenschap is voor Harderwijk en Hierden niet duidelijk. Het geloof of een gemeenschappelijke geloofsbeleving was wel een bindende factor bij de keuze voor emigratie naar Noord-Amerika.

De oversteek naar Amerika

HET REGELEN VAN DE REIS

Bij de keuze om wel of niet te emigreren zullen de gedachten over de oversteek ook meegewogen hebben. Het was voor de groten-deels arme landverhuizers niet eenvoudig om het geld voor de oversteek bijeen te brengen. Om de reis te bekostigen moesten vaak de schamele bezittingen worden verkocht. Er werd boelhuis gehouden: de inboedel en het (landbouw)gereedschap werden aan de meestbiedende verkocht. In de 19^e eeuw golden geen reisbelemmeringen meer. Reisdocumenten werden door de overheid verstrekt na overlegging van een uittreksel uit het geboorteregister.¹⁰¹ Aangezien er behoefte was aan een beknopte en eenvoudige uitgave met

informatie over vertrek, aankomst en vestiging in Noord-Amerika gaf boekhandelaar C. Campagne in Tiel een boekwerkje uit getiteld: 'De Vereenigde Staten van Noord-Amerika en de landverhuizers derwaarts'.¹⁰²

Dominee Scholte organiseerde zelf overtochten naar Noord-Amerika. Hij berekende f. 120,= per volwassene voor de zeereis per stoomschip, inclusief proviand. Voor een overtocht per zeilschip rekende Van de Luijster f. 42,= per volwassene en f. 36,= per kind. Er moest dan wel zelf voor proviand gezorgd worden. Grote gezinnen kregen groepskorting.¹⁰³

Er was ook de mogelijkheid gebruik te maken van reisagenten die de gehele overtocht regelden, maar dat deed niet iedereen. Dan moest

Groepsemigratie

Van 1840 tot 1870 emigreerden tienduizenden Nederlanders naar de Verenigde Staten. Bijzonder daarbij is dat burgers verenigingen oprichtten, een nieuw verschijnsel dat beroepsgroepen en andere gelijkgezinden samenbracht. Deze organisatievorm werd ook gebruikt bij groepsemigraties uit Nederland, met de 'landverhuizersvereeniging' als samenbindende factor. Afgescheiden protestanten liepen hierbij voorop. Zo stichtten de predikanten Albertus van Raalte en Anthony Brummelkamp in 1846 de 'Vereeniging van Christenen voor de Hollandsche Volksverhuizing naar de Vereenigde Staten in Noord-Amerika', die landverhuizers hielp bij het boeken van hun reis, de bestemmingskeuze, landaankoop en de oprichting van kerken en scholen na aankomst.

Met giften en gedeponeerde voorschotten moest land worden aangekocht en zouden tevens hulpbehoevenden worden geholpen te emigreren. Zowel in de kolonie als in het vaderland zou er een bestuurscommissie zijn en een administratie worden bijgehouden. De commissies zouden evenwel geen kerkelijk of wereldlijk gezag uitoefenen. De kolonie zou zoveel mogelijk christelijk zijn door het aannemen en overhelpen van christen-landverhuizers.

Niet iedereen in Nederland was enthousiast. Naar Amerika gaan werd door de meeste vrienden beschouwd als een motie van wantrouwen tegen de Nederlandse regering. Zij meenden eerst alles te moeten doen om voor een kolonisatie in Oost-Indië toestemming te krijgen. Brummelkamp was het daar niet mee eens. Kolonisatie in Indië was nog in geen enkel opzicht voorbereid. De reiskosten waren hoog, grond was niet zo maar beschikbaar en op het gebied van school en kerk zou men er met dezelfde regering te maken hebben als in het vaderland en niet op vrijheid hoeven te rekenen. *Bronnen: Enne Koops, 'Nederlandse emigratie naar de Verenigde Staten, 1840 – heden', 2019, te vinden op online geschiedenismagazine Historiek; Melis te Velde, 'Anthony Brummelkamp, 1811-1888', 1988*

Ds. Hendrik Scholte (1805-1868), de stichter van Pella in Iowa en één van de initiatiefnemers van de Afscheiding van 1834.

in de haven door de emigrant zelf gezocht worden naar een geschikt en betaalbaar schip. In Harderwijk waren o.a. J. Genis, tevens stationschef, en M. ten Broek als reisagent actief. Bij hen was alle informatie te verkrijgen over het vervoer naar de Hollandse nederzettingen in Noord-Amerika, op doorlopende biljetten per stoomboot en spoorweg.

J. Genis had een agentschap van de Continental Mailstream Company van Wambersie en Zn te Rotterdam. Stationschef Th. Gerhard volgde Genis op en regelde ook de emigratie via de N.A.S.M., de Nederlandsch Amerikaansche Stoomvaart Maatschappij in Amsterdam en Rotterdam. Vanaf 1866 was het ook mogelijk de reis te boeken bij logementhouder F. Nijs in de Bruggestraat. Hij was agent van de scheepvaartmaatschappij A. Strausz in Antwerpen. Strausz bood voor f. 30,= een overtocht per schoener aan.

De prijs bedroeg voor de meeste landverhuizers wel enkele maandenlonen. In de loop der tijd kwamen er steeds meer maatschappijen, waardoor de prijs voor de overtocht daalde. Er werd geadverteerd dat de overtocht per stoomboot via Harlingen, Amsterdam of Rotterdam in negen dagen en vier uren mogelijk was.¹⁰⁴ De Nederlandsch Amerikaansche Stoomvaart Maatschappij, in 1872 opgericht als Plate en Reuchlin stoomvaartmaatschappij, adverteerde ook, via de Harderwijker agenten E. van Bronkhorst en E. de Jager, met snel varende en uitstekende schepen voor de overtocht via Amsterdam of Rotterdam naar New York en dat tegen billijke prijzen. In een brief, opgenomen in een advertentie, raadden Jacob en Geerlof Witteveen landverhuizers aan om in zee te gaan met de firma Oolgaardt en Bruinier, als ze naar Amerika wilden verhuizen.

Het begin van de reis ging in de meeste gevallen per boot of trein naar een havenstad. Harderwijkers en Hierdenaren konden vanaf 16 juli 1863 per trein vertrekken. Hierdenaren begonnen hun lange reis vanaf station Hulshorst. De verzamelplaats voor vertrek en de plaats

waar afscheid werd genomen was in de buurt van de plek waar nu de 'Witte Steen' is.

Afscheid nemen was in de 19^e eeuw bijna altijd een afscheid voor goed. Er moeten zich daar op de hoek van de Zomerweg en de Molenweg hartverscheurende taferelen hebben afgespeeld. Ze gingen met paard en wagen, volgeladen met wat bezittingen en voedsel, naar het station.¹⁰⁵

Deze witte steen staat op de kruising van Molenweg en Zomerweg. Naar verluid hebben zich hier in de 19e eeuw hartverscheurende taferelen afgespeeld. Vaak was het op deze plek dat familieleden afscheid van elkaar namen, vaak voor altijd. FOTO: Jan Ruijne

Op 24 maart 1867 vertrok een groep van 46 Hierdenaren naar New York.¹⁰⁶ Deze groep zou Hierden ook hebben verlaten vanwege religieuze redenen.¹⁰⁷ Of deze constatering klopt is moeilijk vast te stellen. Er kan wel opgemerkt worden dat de informatie over de beweegredenen om te emigreren uit literatuur, krantenartikelen en brieven uit Amerika vaak wijst op een godsdienstige reden. Volgens nakomelingen van de familie Schaftenaar, die in 1872 naar het stadje Holland vertrok, was dit 'vanwege economische mogelijkheden(!) in Amerika en om religieuze vrijheid na te streven, als aanhangers van

Van Raalte. Nederland was te liberaal geworden op godsdienstig gebied.’¹⁰⁸

In 1867 vertrok predikant W.A.J. Lucas uit Hierden naar Noordeloos. Het blijkt te gaan om het dorp Noordeloos in de Alblasserwaard en niet om het dorp Noordeloos dichtbij Holland en Harderwyk in Noord-Amerika. Vanaf december 1867 tot augustus 1896 had Lucas als standplaats Vaassen.¹⁰⁹ Dat in datzelfde jaar 1867 ongeveer 135 personen, vooral Hierdenaren, naar Amerika vertrokken is opvallend, maar een link is niet te leggen. Er worden geen geëmigreerde predikanten uit Harderwijk of Hierden genoemd in het overzicht van geëmigreerde predikanten in de periode 1846-1992.¹¹⁰

In 1873 vertrok er nog een groep van 44 inwoners naar Noord-Amerika. Onder deze groep bevonden zich Willem Stephan, van beroep smid, en zijn vrouw en vijf kinderen. Zijn in Harderwijk geboren zoon werd in 1920 verkozen tot burgemeester van Holland City.¹¹¹

DE OVERTOCHT

De reis was een heftige onderneming: op de kade werden de landverhuizers vaak beschimpt en bespot of erger door Nederlanders die hen als landverraders zagen. Voor de reis moesten de emigranten vaak zelf proviand kopen. Zware valiezen met balen meel, erwten en bonen werden aan boord gebracht. Kazen, hammen en worsten werden in rattenveilige voedselkisten gedaan. Er moest per gezin veel worden ingeslagen, want de reis per zeilschip kon lang duren.

Aan boord was er weinig ruimte, het was benauwd en bedompt; er heersten soms besmettelijke ziekten, zoals cholera. De eerste landverhuizers staken de Atlantische Oceaan over per zeilschip. Reizen per zeilschip betekende dat er vaak moest worden gewacht op gunstige wind. Als de reis langer duurde dan verwacht, raakte het voedsel op. Vooraf konden de passagiers zich tegen betaling bij de rederij verzekeren tegen een tekort aan levensmiddelen.¹¹²

De zeilschepen werden ook wel ‘coffinships’ genoemd, doodskistschepen.¹¹³ Aan boord stierven mensen, maar er werden ook kin-

deren geboren. Er werden ook zeilschepen gebruikt die katoen of tabak naar Europa hadden verscheept en anders leeg terug moesten naar Amerika. Desinfecteren deed men met azijn.¹¹⁴ Vanaf eindjaren veertig in de 19^e eeuw begon geleidelijk de opmars van de stoomschepen. De reisduur werd teruggebracht van 5 tot 8 weken naar 2 weken of minder. Hierdoor verminderde de sterfte onder de passagiers van meer dan 1 % naar 0,1 %.

De landverhuizers reisden bijna allemaal derde klas, op elkaar gestouwd op het tussendek. Deze klasse noemde men ook wel de ‘tussendekklasse’ of ‘landverhuizersklasse’.¹¹⁵ Op het tussendek, ongeveer 2 tot 2,5 meter hoog, waren aan weerszijden twee rijen kribben boven elkaar; elke krib twee meter in het vierkant en bestemd voor vier personen. Bij slecht weer werden de luiken van het tussendek gesloten, zodat er alleen nog ventilatie was door de kieren en gaten. Aan beide einden van het tussendek was er een kookgelegenheid met kachels, waarvan een paar gezinnen tegelijk gebruik konden maken.¹¹⁶

De meeste passagiers hadden de zee en oceaan nog nooit gezien en werden angstig bij het zien van de enorme watermassa. Velen werden zeeziek. Het drinkwater werd nog in houten vaten vervoerd. Als de reis lang duurde moest het water met azijn worden aangelengd om bederf tegen te gaan. Dat kon echter niet verhinderen dat het water op den duur verschrikkelijk stonk.

In 1855 kwam er Amerikaanse wetgeving over voldoende ruimte aan boord van de schepen, over verplichte slaapplekken, was- en kookgelegenheden, etc. Amerika had behoefte aan gezonde immigranten. Te veel immigranten kwamen ziek en verzwakt aan.¹¹⁷ In 1860 nam het Amerikaanse Congres een wet aan ‘ter betere bescherming van vrouwelijke passagiers’. Deze wet sprak voor zich. Om de tijd te doden waren er aan boord bijbel-lezingen, werden spelletjes gespeeld, werd muziek gemaakt en gezongen en ook wel Engels geleerd.¹¹⁸

Eind jaren tachtig stelde het Congres een onderzoekscommissie in met als doel de landverhuizing minder makkelijk te maken door de belasting te verhogen en te bepalen dat landverhuizers voorzien

Aankomst in Amerika

moesten zijn van een certificaat van de Amerikaanse consul in het land van herkomst. Verder werd bepaald dat landverhuizers die niet geschikt leken te zijn, konden worden geweigerd te emigreren.¹¹⁹

DE ROL VAN DE OVERHEID

In vroeger eeuwen werd landverhuizing als misdaad beschouwd en strafbaar gesteld. In de eerste helft van de 19^e eeuw beschouwden veel Nederlanders landverhuizing als onvaderlandslievend en moreel te veroordelen.¹²⁰ Landverhuizers werden vaak als zielenpoten, lafaards en ook wel als misdadigers gezien. Ze lieten immers een land achter, zonder mee te willen werken aan herstel en opbouw. Daarom: 'Weg met hen'. Niet voor niets verbasterden sommigen de N.A.S.M. (de Nederlandsch Amerikaansche Stoomvaart Maatschappij, de voorloper van de Holland-Amerika Lijn) tot de oproep: 'Neem alle schurken mee'.¹²¹

Toen in 1846 de eerste cijfers over de omvang van de landverhuizing bij de regering bekend werden, was 'Den Haag' pijnlijk getroffen, omdat moest worden toegegeven dat het een symptoom was dat wees op een tekortschietend beleid van de overheid. Dit werd echter maar zelden met zoveel woorden toegegeven. In regeringskringen toonde men zich diep begaan met het lot van 'die kortzichtige avonturiers, die in geen enkel opzicht waren toegerust voor zo'n onderneming. Mensen die zonder kapitaal en zonder kostenberekening op reis gingen. Mensen die de taal van het land niet spraken en niet wisten wat hen boven het hoofd hing'.

In een brief van de Minister van Justitie aan de Gouverneur van Gelderland werden alle echte en vermeende gevaren en dreigingen opgesomd. Het schrijven toont aan dat medelijden niet de enige drijfveer was om de mensen kopschuw te maken. De minister stelde in de brief voor 'om te vorsen naar ongunstige berichten van daar (Noord-Amerika) om daarvan een gepast gebruik te kunnen maken als tegengif tegen de koorts van de landverhuizing, die zich vooral in Gelderland openbaart'.¹²²

*Een oude luchtfoto van Ellis Island met op de achtergrond het Vrijheidsbeeld.
Veel immigranten begonnen hun Amerikaanse avontuur op Ellis Island.*

Tussen de 80 % en 90 % van de immigranten kwam via de haven van New York Amerika binnen. Als de landverhuizers in New York of in een andere havenstad waren aangekomen, konden ze gebruik maken van de diensten van officiële instanties, predikanten, eerder vertrokken familieleden of particulieren.

Helaas waren er ook oplichters, misleidende werkgevers, gewetenloze geldwisselaars en bedriegers actief. New York richtte in 1855 een grote informatiehal in waar immigranten werden geholpen met betrouwbare informatie over woonruimte, werk, grondaankoop, treinkaartjes naar de plaats van bestemming en geld wisselen.¹²³

Het zijn geen Harderwijkers op deze foto. Maar zo hebben ook Nederlandse landverhuizers vanaf Ellis Island naar het silhouet van New York gekeken.

Dit eerste immigratiecentrum in Amerika, Castle Garden genoemd, was opgericht door de staat en de stad New York. Op deze manier kwam er controle op de onafgebroken stroom immigranten en werden de landverhuizers beter beschermd. In 1892 nam de federale regering de controle op immigranten in alle Amerikaanse steden over en werd het immigratiecentrum in New York gevestigd op Ellis Island.

Amerikaanse burgers waren niet altijd blij met de komst van de vele vreemdelingen. Ze werden vaak beschimpt en verwenst. De landverhuizers deden bij hun aankomst vaak een beroep op ondersteuning door de stad New York. Tussen 1847 en 1854 bijvoorbeeld kostte dat de stad 2,25 miljoen dollar. Veel Amerikanen waren ervan overtuigd, dat Europa alleen paupers en criminelen liet emigreren. Een burgemeester van New York schreef: 'heel Europa steekt de Atlantische Oceaan over, in ieder geval allen die thuis niet in hun levensonderhoud kunnen voorzien. Zij zorgen ervoor dat de belastingen stijgen, ze eten ons brood en zij bevolken onze straten en bijna niemand is in staat zichzelf te onderhouden'.¹²⁴

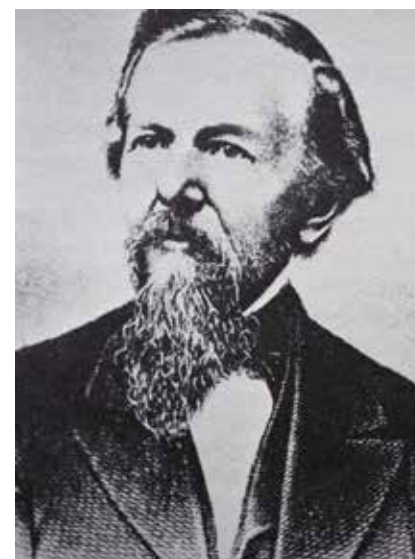
Tussen 1840 en 1860 verdubbelde de bevolking in veel steden en namen de sloppenwijken in aantal toe. Armoede groeide en de wel-

vaart van de werkende klasse ging steeds verder achteruit vanwege een dalende koopkracht. De situatie verergerde sterk tijdens de burgeroorlog: tussen 1860 en 1865 stegen de prijzen met meer dan 100 % en de lonen met slechts 40 %.¹²⁵

Niet alle emigranten reisden meteen door naar hun vestigingsgebied in Michigan (Grand Rapids, Kalamazoo, Holland) of naar andere vestigingsgebieden als Wisconsin (Alto) en Iowa (Pella en Orange City). Soms moest aan de oostkust eerst voldoende geld worden verdiend om verder te kunnen reizen of elders grond te kunnen kopen. Ze bleven zoveel mogelijk bij elkaar of zochten in Amerika wonende familie op. Fabrieksarbeid of werken bij de aanleg van spoorlijnen en in de bouw in steden als Chicago, Detroit en Grand Rapids was soms een opstapje naar een boerderij met eigen grond. De uiteindelijke bestemming van de Harderwijkers en Hierdenaren die in het midden van de 19^e eeuw vertrokken, was in de meeste gevallen de 26^e staat van de Verenigde Staten: Michigan. In latere jaren waren ook de staat Wisconsin en de staat Iowa in trek.

De basis voor de Nederlandse nederzettingen in Michigan was gelegd door dominee C. van Raalte die in 1846 met een grote groep afgescheiden geloofsgenoten in New York aankwam en van daaruit per boot naar Detroit vertrok. Via deze stad vestigde de groep

landverhuizers zich in het dichtbeboste Zuidwesten van Michigan, tussen de Grand River en de Kalamazoo River. De nederzetting kreeg al snel de naam Holland. Holland was voornamelijk een landbouwkolonie. In de omgeving van Holland ontstonden binnen korte tijd andere nederzettingen. De oudste nederzettingen rondom Holland waren: Vriesland, Zeeland, Drenthe en Graafschap. Jongere nederzettingen kregen namen als Borculo, Noordeloos, Zutphen, Hellendoorn en Harderwyk.¹²⁶

Ds. Albertus van Raalte (1811 – 1876), stichter van de kolonie Holland in Michigan.

De stichting van Harderwyk

DE VESTIGINGSPLAATS

Ongeveer 10 kilometer ten Noordwesten van Holland ontstond de nederzetting die, volgens stamboomonderzoek, gesticht werd door families uit Harderwijk en Hierden. De nederzetting kreeg de naam Harderwyk (de Amerikanen kennen geen ij). Gegevens over de

Molen De Zwaan had overal in Nederland kunnen staan. Maar de molen staat in Amerika, in Holland, Michigan. FOTO: Ies van Rij

stichting en kolonisatie van Harderwyk zijn sporadisch. Verschillende (kerkelijke) gemeenten zal men tevergeefs op de eerste kaarten van het gebied zoeken, wanneer zij niet in het bezit waren van een eigen postkantoor. Dit was o.a. met Harderwyk het geval, dat uit verspreid liggende boerderijtjes en boerderijen bestond, te midden waarvan de kerk het enige centrum vormde.¹²⁷

Er wordt verondersteld dat de plek waar Harderwyk ontstond door de landverhuizers uitgekozen werd vanwege de grote overeenkomsten met het landschap rond Hierden en Harderwijk. Harderwyk ligt in Michigan vlakbij Lake

Michigan, een groot meer ten noorden van Chicago. Het gebied suggereerde overeenkomsten met de Zuiderzee en ook de heuvels en bossen deden denken aan de Noordwest-Veluwe.¹²⁸

Dutch village heet dit deel van de stad Holland in Michigan. Let op de klapbrug en het kleine molentje op de voorgrond. FOTO: Ies van Rij

De inwoners van Harderwyk werkten niet vanuit een vast plan om de nederzetting te ontwikkelen. Hierdoor bleef het dorp klein. Later kwam de nederzetting binnen de grenzen van de stad Holland te liggen.¹²⁹ Voor de minst bedeeden waren in dit gebied de vestigingsmogelijkheden goed. Houtkap leverde inkomsten op door levering aan bouwbedrijven in bijvoorbeeld Chicago en Detroit. Uit de houtindustrie kwam later in Holland de meubelindustrie voort.¹³⁰ Het hout kon ook gebruikt worden voor de bouw van een eigen onderkomen. Bij de stichting van nieuwe nederzettingen was er ook behoefte aan timmerlieden, smeden en kleine winkeliers. Het gebied behoorde oorspronkelijk tot het jachtgebied van de Ottawa Indianen. Deze zouden door vroegere kolonisten zijn uitgekocht.

De eerste generatie landverhuizers, met name de niet afgescheidenen, beschouwden zichzelf meer als Groninger, Gelderlander, Harderwijker of Hierdenaar dan als Nederlander. In het midden van de 19^e eeuw was er nog weinig nationaal bewustzijn. Vandaar ook de naamgeving van de nieuwe nederzettingen als Staphorst of Harderwyk. De emigranten bleven bij elkaar wonen vanwege hun dialect en hun gezamenlijke afstamming. Ook in de snel groeiende Amerikaanse steden was deze clustering het geval. Swierenga spreekt hierbij van 'Dutch ethic clustering'.¹³¹ Dit fenomeen stond in die tijd in

Amerika bekend als 'clannishness', bij elkaar klitten, zelfs in de vijfde of zesde generatie.

Landverhuizers probeerden het zo te organiseren dat ze etnische en geloofsbanden konden behouden.¹³² Swierenga heeft becijferd dat tussen 1820 en 1880 ongeveer driekwart van de emigranten uit Nederland afkomstig was uit 134 gemeenten. Er waren toentertijd meer dan 1100 gemeenten. Een derde deel van de emigranten kwam uit slechts 22 gemeenten. Het waren vaak hele gemeenschappen die verhuisden en er was niet zozeer sprake van een brede emigratiegolf die over heel Nederland spoelde. Emigranten kwamen in grote getale uit Groningen, Friesland, de Achterhoek, de Veluwe en Zeeland. Ook bij de emigratie in Hierden was sprake van familiebanden en groepsgewijze landverhuizing.

BESTAAN OPBOUWEN

De Homestead-act uit 1862 bood de emigranten de mogelijkheid, onder bepaalde voorwaarden, een stuk land goedkoop in eigendom

Een heus museum herinnert aan de ontstaansgeschiedenis. Nu wonen er in Holland circa 33.000 inwoners. FOTO: Ies van Rij

te krijgen. Soms werd gratis land toegewezen. Maar het viel de eerste jaren niet mee om een nieuw bestaan op te bouwen. Het gebied was dichtbebost met op sommige plaatsen een nogal rotsachtige bodem. Ontginnen en geschikt maken voor de landbouw was niet eenvoudig. Een deel van het land bestond uit onvruchtbare zandgronden.¹³³

Het onderdak van de immigranten bestond in het begin nog wel eens uit palen met tentdoeken en eenvoudige blokhutjes, gemaakt van gekapt hout dat overvloedig aanwezig was. Bij het kappen van de bomen werden de landverhuizers soms geholpen door Indianen en verder naar het Noordwesten doortrekkende Amerikaanse kolonisten. De boomstronken werden in sommige gevallen gebruikt om de blokhutten op te bouwen. Na verloop van tijd kon een boerenbedrijfje worden opgebouwd. De boeren verbouwden tarwe en andere graansoorten. Daarnaast hielden ze een paar koeien en gingen op jacht. Bij aankomst in Amerika zochten velen echter eerst werk als landarbeider op al in bedrijf zijnde boerderijen. Er moest voldoende geld verdiend worden om een eigen bedrijf te kunnen starten.

De eerste immigranten hadden het zwaar. Zij moesten alles van de grond af opzetten. Voor familieleden die enkele jaren later de oversteek maakten, werden soms al bepaalde voorzieningen getroffen, zoals de bouw van een blokhut. De grond was niet makkelijk vruchtbaar te krijgen en leverde voor het boerengezin in veel gevallen te weinig op voor een goed bestaan. De boeren werkten in de wintermaanden vaak in de steden om wat bij te verdienen. Ze waren dan weken van huis. De winters waren streng; het vroor hard en er was vaak vorst tot begin mei. Een probleem was ook dat het Amerikaanse staatsburgerschap nogal eens lang op zich liet wachten. In sommige gevallen wel 40 jaar. Aankoop van grond was dan niet mogelijk. Verschillende ziekten waarden rond, zoals malaria, tyfus, pokken en roodvonk. Aan deze ziekten raakten de immigranten regelmatig familieleden kwijt. Mislukte oogsten kwamen ook voor, bijvoorbeeld door slecht weer en sprinkhanenplagen.

De verbouw van traditionele gewassen als tarwe, haver en gerst werd na verloop van tijd vervangen door meer winstgevende

gewassen. Er werd meer ingezet op groente en fruit. De afzetmarkt voor deze tuinbouwproducten waren steden als Chicago, Detroit en Grand Rapids. De verdeling van de familiegrond door erfenissen leidde net als in Nederland tot kleinere percelen en intensievere bewerking kon dan een uitkomst zijn. Eind jaren tachtig, begin jaren negentig van de 19^e eeuw werden, naar Nederlands voorbeeld, de eerste landbouwcoöperaties opgericht. Ook ontstond er landbouw en tuinbouw gerelateerde industrie in Holland, zoals de grootste augurkenfabriek in Amerika van H.J. Heinz.¹³⁴

In een brief gedateerd op 15 mei 1870 schreef een van de naar Amerika vertrokken broers Van den Brink een oproep aan de achtergebleven Hierdenaren: 'Blijf niet in Hierden om te werken voor Sam(uel) J. Sandberg (overleden in 1854 en opgevolgd door Heribert Sandberg) voor 35 cent per dag. Ik heb een baan als landarbeider voor 1,25 dollar per dag en eten. Ik heb nog geen vijf minuten spijt gehad van het vestigen in Holland. Zo goed zou ik het in Hierden nooit hebben gehad'.¹³⁵

Uit de brieven blijkt ook dat, net als in Hierden, er hard gewerkt moest worden voor het bestaan. 'En of ik al wat vooruit ga? Ja, ook wel wat, maar toch niet zo hard, want ik was veel te arm toen ik hier aankwam'. Brieven die landverhuizers als Van den Brink naar de achterblijvers in Hierden schreven waren vaak doorspekt met het geloof. Er werd ook veel geschreven over ziekten en sterfte door ziekten, met name kindersterfte. In zijn brieven wordt ook gesproken over 'onenigheid met de kerk, zandverstuivingen en overstromingen die alle noeste arbeid in Hierden te niet doen'.

Uit de brieven is niet op te maken waaruit die onenigheid met de kerk bestond. Ook werd het wel en wee van andere landverhuizers uit Hierden in de brieven vermeld. Vaak treurige berichten over heimwee, ziekte en dood, van met name kleine kinderen. De heimwee was in veel gevallen groot. De achterblijvers werd gesmeekt om brieven te sturen met nieuws uit Hierden.¹³⁶ In latere jaren bleek het voor de geëmigreerde Hierdenaren mogelijk om via een draft (wissel) geld over te maken naar arme achtergebleven familieleden. De draft werd via Chicago per schip naar Amsterdam gestuurd. Harderwijker schippers, die een beurtvaart op Amsterdam onderhielden,

incasseerden het geldbedrag dan in Amsterdam en overhandigden het geld aan de familie in Hierden.

De door Van den Brink genoemde Samuel Sandberg was de grootste particuliere grondbezitter in de gemeente. Hij bezat 15 % van de volledige oppervlakte van Harderwijk. Hij bewoonde landgoed de Essenburgh. Hij had landerijen, boerderijen en woningen in eigendom. De boerderijen en landerijen werden deels verpacht. In Ermelo en Nunspeet had hij grote landbezittingen. Ook in Overijssel bezat hij honderden hectaren land.¹³⁷ Onder welke voorwaarden de verpachtingen van boerderijen en landerijen plaats vonden is onduidelijk. De arbeidsomstandigheden voor boeren en dagloners waren, net als elders bij grootgrondbezit, zwaar getuige de opmerkingen in brieven en de algehele sociaaleconomische situatie rond het midden van de 19^e eeuw.

Over Samuel Sandberg zijn echter ook positievere berichten te vinden. Het Overveluwsch Weekblad meldde in 1854 dat hij, na zijn overlijden, 2000 gulden aan de armen van de Hervormde Gemeente in Hierden en nog eens 2000 gulden aan de kerk zelf heeft nagelaten. Ook de dorpsschool kreeg regelmatig financiële ondersteuning van de familie Sandberg. Samuel Sandberg werd op deze wijze gezien als weldoener.¹³⁸ Dit was nog een gebruikelijke houding van de rijken in de 19^e eeuw: liefdadigheid en weldoen in plaats van rechtvaardigheid. De achtereenvolgende eigenaren van de Essenburgh zorgden door de eeuwen heen echter ook voor werkgelegenheid voor Hierdenaren op hun grondbezit.

Of elke landverhuizer een goed bestaan in Amerika heeft kunnen opbouwen is twijfelachtig. In 1874 schreef het Overveluwsch Weekblad 'dat verscheidene emigranten naar Amerika de laatste tijd weer terugkomen. Armoede dwingt hen ertoe'.¹³⁹ In 1876 was in hetzelfde weekblad te lezen: 'Het is bekend dat de landverhuizing naar Amerika zowel voor landarbeiders als voor ambachtslieden in de laatste jaren niet die resultaten heeft opgeleverd welke men daarvan verwacht had'. Later vertrokken landverhuizers kregen te maken met de in 1873 in Amerika uitgebroken economische crisis.¹⁴⁰

Hoe Harderwijk voortleeft in Amerika. De foto van deze kerk is genomen tijdens een bezoek van een Veluws reisgezelschap aan plaatsen waar Nederlanders – en dan met name Veluwenaren – hun sporen hebben achtergelaten. Mooi detail: de vrouw links is gekleed in klederdracht. FOTO: Ies van Rij

HARDERWYK CHRISTIAN REFORMED CHURCH

In 1882 werd in Harderwyk een kerk gesticht met de naam Harderwyk Christian Reformed Church. Een gereformeerde kerk. Deze kerk werd gesticht door Hierdenaren. Vanaf hun aankomst in Harderwyk kerkten de landverhuizers in het naburige Holland. Dat was echter in die tijd lopend of met paard en wagen een tijdrovende onderneming. Er moest meer dan 10 kilometer worden afgelegd. Steeds meer verlangden de gelovigen naar een eigen kerkgebouw.

In 1878 woonden er in Harderwyk inmiddels voldoende mensen om een eigen kerk te stichten. In eerste instantie was het de bedoeling om een Reformed Church te stichten, een hervormde kerk. Onvrede met het beleid van de synode, die steeds aan de oostkust van Amerika vergaderde, had er toe geleid dat ontevreden gelovigen in Amerika in 1880 uit de Hervormde Kerk stapten en een andere richting kozen. Twistpunt was dat de synode niet optrad tegen het toelaten van leden van geheime genootschappen tot de Reformed Church.¹⁴¹ Ook was het leden van deze geloofsgemeenschap een doorn in het oog dat sommige leden lid waren van een vrijmetselaarsloge.¹⁴²

Rond 1880 had Jacob Witteveen, die in 1868 naar Amerika was vertrokken, de grond gekocht waarop een eerste kerkgebouwtje stond. Dat kerkgebouwtje had de groep gelovigen echter niet kunnen behouden. Er waren waarschijnlijk problemen over de eigendomsrechten. Op 9 oktober 1882 werd een vergadering gehouden ten huize van Evert van den Brink. Aanwezig waren Jacob van den Brink, Jacob Witteveen, Klaas Bredeweg en nog bijna twintig gezinshoofden. Besproken werd o.a. de bouw van een nieuw kerkje. Ook kwam de geloofsrichting aan de orde.

Een grote meerderheid van de aanwezigen stemde in met de vorming van een eigen onafhankelijke geloofsgemeenschap. Op 14 december van hetzelfde jaar was er opnieuw een vergadering. De geloofsgemeenschap noemde zich de Harderwyk Christian Reformed Church. Tot ouderling werden Jacob Witteveen en Klaas Jalving gekozen. Diaken waren Jacob van den Brink en Jacob Ratering. Om het kerkgebouw te financieren werd een lening afgesloten ten bedrage van 20.000 dollar. Ook stichtte men een bouwfonds om inkomsten te werven.¹⁴³

In eerste instantie werden 23 gezinnen lidmaat van de kerkgemeenschap. Er was geen geld om een eigen predikant aan te stellen. Ouderlingen en diakenen namen de taken op zich en de preek werd ook door ouderlingen gelezen. Pas in 1906 kreeg de kerk haar eerste eigen predikant, dominee J.B. Jonkman. Tot de Tweede Wereldoorlog was de voertaal in de kerk Nederlands. Dat veranderde geleidelijk en vanaf ongeveer 1935 werd de voertaal steeds meer Engels. Het blijft onduidelijk in hoeverre lidmaten van de Harderwyk Christian Reformed Church zich al eerder aangetrokken voelden tot de gereformeerde kerk. In het gedenkboek wordt vermeld dat de laatste groep die uit Hierden vertrok dat, naast om economische redenen (life-improvement), ook vanwege de kerkafscheiding in Nederland zou hebben gedaan.

In de beginjaren van de landverhuizing, in de jaren veertig en vijftig van de 19^e eeuw, kwam het wel voor dat hervormden zich aansloten bij de gereformeerde kerk van dominee Van Raalte, zijn neef Brummelkamp of dominee Scholte om zo hun netwerk te kunnen gebruiken bij de overtocht naar Amerika en het zich vestigen in hun

nieuwe woongebied. In de jaren zestig en zeventig gebeurde die ondersteuning meer en meer vanuit eigen kring.

Bij sommige christelijke landverhuizersverenigingen richtte men een emigrantenfonds op. De leden doneerden naar draagkracht een financiële bijdrage, waardoor ook armen in staat werden gesteld de overtocht te betalen of geld te lenen voor de overtocht of voor grondaankoop. Rijke sympathisanten en kerken brachten geld bijeen voor hetzelfde doel. Voor de gereformeerde landverhuizers was collectieve aankoop van grond nodig om vreemden uit hun kolonie te weren en de grond uit handen van grondspeculanten te houden. Uiteindelijk hield dominee Scholte, zelf makelaar in prairiegrond en beheerder van een fonds voor grondaankoop, ook geen schone handen. Hij werd door de kerkenraad op non-actief gezet.¹⁴⁴

In Holland en Harderwyk bestonden verenigingen waar de leden een jaarlijkse bijdrage aan betaalden, waarvoor zij het recht kregen om beurten een al of niet verwant familielid te laten overkomen naar Amerika. Welk gezin aan de beurt was om familie de oversteek te laten maken, werd tijdens een gezamenlijke feestavond door loting bepaald.¹⁴⁵

BEZOEKEN AAN HET OUDE VADERLAND

Landverhuizers die hun oude vaderland bezochten, stelden de situatie in Amerika nogal eens te rooskleurig voor. Soms betrof het zogenaamde werfbezoeken, gefinancierd door stoomvaart- en spoorwegmaatschappijen en landhandelaren, soms ook door de Amerikaanse overheid. In sommige steden in Nederland werden rond 1870 werfkantoren geopend van waaruit de bevolking in het hele land bewerkt werd om te emigreren. Tevens werden werfbijeenkomsten gehouden.

De gereformeerde kerken in Noord-Amerika beriepen predikanten in Nederland; deze predikanten overtuigden geloofsgenoten te besluiten mee te emigreren om de kolonie te versterken.¹⁴⁶

Over de beschreven periode van de landverhuizing gerekend (1850-1880) emigreerden van uit Hierden bijna een derde van de bevolking. In Michigan, Iowa en Wisconsin komen vele Harderwijker en Hierder namen voor als: Witteveen, Essenburg, Waterway (Van den Waterweg), De Weerd, Vandenbrink (Van den Brink), Beelen, Timmer, Brouwer, Hop, Schuurkamp, Jacobsen, Bredeweg, Dijkgraaf en Mulder.

De families Hop en Franken buigen zich over de familiestamboom. De foto is genomen door Ies van Rij, in 1991 adjunct-chef van het Veluws Dagblad, kantoor Harderwijk. Ies schreef een serie artikelen getiteld 'In de voetsporen van de landverhuizers' en reisde mee met een Veluws reisgezelschap door Amerika. Ies was zo vriendelijk een aantal foto's uit zijn plakboeken beschikbaar te stellen voor deze publicatie. Waarvoor dank.

Conclusie

Het is een combinatie van factoren die ertoe heeft geleid dat inwoners van Harderwijk en met name Hierden huis en haard achter zich lieten en een nieuw bestaan op een ander continent probeerden op te bouwen. Armoede en een uitzichtloos bestaan in Nederland speelden een rol. Het perspectief van godsdienstvrijheid en saamhorigheid op geloofsgebied op een ander continent hadden een stimulerende werking. Maar ook het wenkend perspectief van een eigen stukje land en een betere toekomst voor het nageslacht. Dit alles samengebald leidde tot de emigratie van een relatief grote groep mensen. Dat juist in de jaren 1867 en 1868 zoveel mensen uit Hierden de grote sprong waagden heeft vermoedelijk ook te maken met meer incidentele problemen, zoals het slechte weer rond die jaren, extra nadelig in de toch al verouderde en traditionele landbouwsector, met het mislukken van de aardappeloogsten in de jaren daarvoor én het feit dat de Amerikaanse Burgeroorlog in 1865 was beëindigd. Dat niet alle landverhuizers succesvol waren mag ook duidelijk zijn. Het feit dat een deel van hen weer terugkeerde naar Nederland heeft te maken met heimwee, maar ook met economische tegenslag. Voor hen geen 'American dream' maar een droom aan diggelen.

De familie Vermeer

In augustus 1867 vertrok Jacob Vermeer (1823-1895) met zijn tweede vrouw Jannetje Willems Luchtenburg (1825-1903) en de kinderen Evert (1854), Peter (1859), Petertje (1867), vergezeld van Jannetjes zoon Hendrik Luchtenburg (1852) naar Amerika. Hendrik is sinds hij op de boot stapte voortaan ook als een Vermeer door het leven gegaan. Een jaar later volgde de broer van Jacob, Evert genaamd, met zijn tweede vrouw Jentje Lokhorst (1836-1914) en de kinderen Petertje (1854), Annetje (1856), Evertjen (1857), Gerrit (1859), Evert (1866) en Reintje (1868). Alle genoemde kinderen werden in Hierden geboren. Tijdens de lange reis naar Amerika is Evert overleden. De broers Jacob en Evert en hun gezin vertrokken, een jaar na elkaar, met de boot vanuit Liverpool en reisden via Londonderry (Ierland) en Castle Island (New York) naar Quebec (Canada). Vervolgens gingen ze via de grote rivieren en meren per schip naar de stad Detroit in Michigan. Daarna vonden ze een eerste onderkomen in Alto in de staat Wisconsin. Jacob reisde in 1872 met zijn gezin door naar Sioux County in Iowa waar enkele nederzettingen door Nederlanders waren gesticht. In 1881 volgden de zoons van Evert het voorbeeld van hun oom Jacob. Vooral Jacob en zoon Evert hebben als pioniers in Noordwest Iowa een grote bijdrage geleverd aan het welvaren van de plaats Sioux Center en Sioux County in het algemeen. Zij waren betrokken bij de oprichting van de kerk, van de bank en van landbouwersverenigingen. Ze begonnen met weinig of niets en eindigden met vele honderden hectaren aan land.

(bron: Rendert Vermeer, Rotterdam. De overgrootvader van Rendert vertrok kort voor 1900 vanuit Harderwijk naar het westen van het land)

Staten der Landverhuizingen

Hieronder de Staten der Landverhuizingen (1), aangevuld met namen uit Lijst Swierenga (2) en GAH bevolkingsregister (3). De volgorde vermelding in de Staten der Landverhuizingen is aangehouden.

Legenda

Leeft.: leeftijd
Huw. Staat: G: gehuwd; We: weduwe
Kind.: Aantal kinderen
Rel.: Religie: NH (Nederlands Hervormd)
Klasse: Sociale klasse: B: behoeftig; M: mingevoerd; W: welgesteld
Reden vertrek: O: onbekend;
A: achteruitgang bestaan;
L: lotsverbetering;
V: verbetering bestaan
Naam uit: 1: Staten der Landverhuizingen;
2: Lijst Swierenga;
3: GAH bevolkingsregister

Naam	Beroep	Leeft.	Huw. staat	Kind.	Rel.	Klasse	Reden vertrek	Naam uit
1851								
Engel, D.	koopman	64					O	3
1856								
Drost, H.	horlogemaker	28	G	-	NH	M	A	1
1857								
Appeldoorn, P.B.	schoenmaker	48	G	5	NH	M	A	1
Bronsveld, W.	schoenmaker	28	G	2	NH	M	A	1
1862								
Saager, H.I.	voerman	40	G	-	NH	B	L	1
Weijmar, D.	schilder	37		-	NH	M	V	1
1863								
Gelderman-Holl, J.	geen	29	We	-	NH	M	V	1
Langkamp (?)	geen	24		-	NH	B	V	1
Langkamp (?)	weefster	20		-	NH	B	V	1
1865								
Timmer, H.J.	kleermaker	35	G	5	NH	B	L	1
1867								
Post, J.	dagloner	37	G	4	NH	B	L	1
Essenburg, J.	landbouwer	38			NH	W	O	1
Witteveen, A.	landbouwer	41	G	5	NH	B	V	1

Naam	Beroep	Leeft.	Huw. staat	Kind.	Rel.	Klasse	Reden vertrek	Naam uit
Westerink, G.	geen	49	G	1	NH	B	V	1
Morren, W.	landbouwer	44	G	5	NH	W	V	1
Beek, van, M.	geen	46	G	4	NH	B	V	1
Timmer, W.H.	landbouwer	60	G	6	NH	W	V	1
Arendsen, P.	boerenknecht	24			NH	W	V	1
Arentzen, A.	boerenknecht	21			NH	W	V	1
Stroop, J.	geen	55	G	5	NH	B	V	1
Jager, L.	dagloner	31	G	1	NH	B	V	1
Witteveen, A.	dagloner	43			NH	B	V	1
Timmer, G.	dagloner	29	G	1	NH	B	V	1
Timmer, H.	landbouwer	27	G	2				2
Hop, B.	landbouwer	39	G	2	NH	B	V	1
Lugtenberg, H.	landbouwer	68		2	NH	B	V	1
Arendsen, H.	landbouwer	28	G	1	NH	W	V	1
Berg, van den, J.	landbouwer	39	G	3	NH	B	V	1
Schut, J.	dagloner	32	G	1	NH	B	V	1
Hop, J.	landbouwer	61	G	5	NH	W	V	1
Lugtenberg, W.	landbouwer	73		1	NH	W	O	1
Schoolmeester, W.	boerenknecht	22			NH	B	V	1
Brouwer, H.	landbouwer	32	G	3	NH	B	V	1
Vermeer, J.	landbouwer	44	G	3	NH	W	V	1
Haklander, M.	dagloner	31	G	2	NH	B	V	1
Weerd, de, H.	landbouwer	59	G	7	NH	B	V	1
Witteveen, M.	landbouwer	21			NH	W	V	1
Timmer, H.	landbouwer	38			NH	W	V	1
Timmer, R.	landbouwer	39			NH	W	V	1
Timmer, B.	landbouwer	43			NH	W	V	1
Timmer, J.	landbouwer	44			NH	W	V	1
Heuvelen, van, G.A.	dagloner	41	G	2	NH	W	V	1
Meeboer, B.	dagloner	51	G	3	NH	B	V	1
Vlijm, H.	dagloner	52	G	3	NH	B	V	1
Bosch, A.	grofsmid	33	G	3	NH	B	V	1
Vincent, P.C.	kleermaker	56	G		NH	W	V	1
Foppen, A.H.G.	visser	22			NH	W	V	1
Foppen, M.G.	geen	20			NH	W	V	1
Os, van den, J.	boerenknecht	26			NH	B	V	1
Jansen, A.	visser (?)	26			NH	M	V	1
Arendsen, W.	bouwman	28	G	1				2
1868								
Essenburg, H..	landbouwer	64		1	NH	W	V	1
Timmer, P.	dagloner	34	G	3	NH	M	V	1
Oudemolen, G.	dagloner	31	G		NH	B	V	1
Geurtsen, B.	geen	60			NH	B	V	1

Naam	Beroep	Leeft.	Huw. staat	Kind.	Rel.	Klasse	Reden vertrek	Naam uit
Oudemolen, A.	dagloner	28	G	1	NH	B	V	1
Dekker, G.	dagloner	35	G	1	NH	B	V	1
Dekker, L.	dagloner	29			NH	B	V	1
Me(e)(ij)boer, C.	dagloner	42			NH	B	V	1
Jacobsen, J.	dagloner	37	G	1	NH	B	V	1
Stroop, J.	dagloner	52	G	5	NH	B	V	1
Schuur, van de(r), P.	dagloner	33	G		NH	B	V	1
Schuur, van de(r), B.	geen	23			NH	B	V	1
Essenburg, J.	dagloner	42	G	3	NH	B	V	1
Pol, J.	dagloner	56	G	3	NH	B	V	1
Witteveen, J.	landbouwer	46	G	2	NH	W	V	1
Witteveen, G.	dagloner	52	G	5	NH	B	V	1
Brouwer, H.	landbouwer	58	G		NH	W	V	1
Pul, H.	dagloner	40	G	2	NH	B	V	1
Vermeer, E.	landbouwer	41	G	5	NH	W	V	1
Dekker, L.	dagloner	24						1
1871								
Os, van den, B.	dagloner	28	G	1	NH	B	L	1
			Bij B. van den Os staan 2 vrouwen vermeld					
Os, van den, J.	dagloner	23			NH	B	L	1
1872								
Schaftenaar, G.	arbeider	31	G	3	NH	B	L	1
Kuipers, G.	geen	42			NH	M	L	1
Essenburg, J. of I.	arbeider	29	G		NH	M	L	1
Brandsen, B.?								2
1873								
Kuit, L.	landbouwer	51	G	1	NH	M	L	1
Schuurkamp, J.	arbeider	31			NH	B	L	1
Schuurkamp, J.	geen	25			NH	B	L	1
Hop, J.	landbouwer	27			NH	B	L	1
Dekker, H.	arbeider	43	G	5	NH	B	L	1
Wendels, N.	boerenknecht	34			NH	B	L	1
Waterweg, van de, M.	arbeider	30	G		NH	B	L	1
Wijtgrave, van de, H.	arbeider	34	G	2	NH	B	L	1
Karssen, G.W.	schilder	46	G	5	NH	M	L	1
Kok, H.H.	wagenmaker	50?	G	8	NH	W	L	1
Stephan, W.	grofsmid	46	G	5	NH	M	L	1
1874								
Beekman, H.	boerenknecht	23			NH	B	V	1

Noten

- ¹ GAH Bevolkingsregister 1850-1855
- ² Staten der Landverhuizingen, Provincie Gelderland, Nationaal Archief, inv.nr. 26 VIII, 1848-1877; lijst Swierenga, Historisch Kenniscentrum Harderwijk, GAH bevolkingsregisters. Swierenga was professor aan de Kent State University (1968-1996); Publiceerde boeken en artikelen over de immigratiegeschiedenis van Amerika in de 19e eeuw.
- ³ Veluws Dagblad, 10 december 1888
- ⁴ G.H. Ligterink, De landverhuizers (Zutphen 1981) 9
- ⁵ J. van Hinte, Nederlanders in Amerika, deel II (Groningen 1928) 134
- ⁶ Staten der Landverhuizingen, provincie Gelderland
- ⁷ Atlantic World, Nederlandse emigratie in de 19e eeuw
- ⁸ A.C.J. Vrankrijker, Geschiedenis van de belastingen (Bussum 1969) 68
- ⁹ J.A. de Jonge, De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914 (Nijmegen 1976) 19 en 20
- ¹⁰ I.J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870 (Utrecht 1973) 76
- ¹¹ I.J. Brugmans, Stapvoets Voorwaarts, Sociale geschiedenis van Nederland in de 19e eeuw (Haarlem 1978) 12
- ¹² J.A. de Jonge 22
- ¹³ J. van Hinte, deel I 106
- ¹⁴ I.J. Brugmans, Stapvoets Voorwaarts (Bussum 1978) 49
- ¹⁵ J. van Hinte, deel I 90
- ¹⁶ B. Slicher van Bath, Een samenleving onder spanning (Assen 1957) en G.H. Ligterink 15
- ¹⁷ P. Jutte, Het kleine boerenvraagstuk op de Noordwest-Veluwe 11
- ¹⁸ J.A. de Jonge 269
- ¹⁹ J.C. Rullman, De afscheiding in de Nederlands Hervormde Kerk der 19e eeuw (1934)
- ²⁰ J. van Hinte, deel I 134
- ²¹ J. van Hinte, deel II 128
- ²² D.J. Wolfram, Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provincie stad. Harderwijk 1850-1925 (Amsterdam 1993) 31
- ²³ J. van Hinte, deel I 89
- ²⁴ <https://historiek.net>
- ²⁵ Staten der Landverhuizingen, provincie Gelderland. Er bestaat ook een handgeschreven lijst met namen van landverhuizers, samengesteld door H.W. Schiffmacher. In 1990 is een lijst opgemaakt door G. en H. Hop en E. Franken.
- ²⁶ Ibidem
- ²⁷ D.J. Wolfram en M. Elands, Harderwijk 1813-1920 in: Geschiedenis van Harderwijk (red. J. Folkerts) (Amsterdam 1998) 101 en 102
- ²⁸ I.J. Brugmans, De arbeidende klasse 137 en 138. De armen gebruikten geen boter maar reusel.
- ²⁹ J.J.H. Kooiman, De Calicottfabriek van W. Averink te Harderwijk (Harderwijk 1998) 32 en 33
- ³⁰ A. Doedens en L. Mulder, Een stad van tegenstellingen. Harderwijk 1813-1933 in: Zuiderzeesteden (Amsterdam 1985) 142
- ³¹ Ibidem 142

³² *Ibidem* 143

³³ *Kroniek van Harderwijk 1231-1931 (Amhem 1968)*

³⁴ *A. Sulman, Geloven aan de zoom van de Veluwe (Kampen 2004) 22*

³⁵ *Overveluwsch Weekblad, 19 januari 1856*

³⁶ *A. Doedens en L. Mulder 137*

³⁷ *Ibidem* 136

³⁸ *D.J. Wolffram 48*

³⁹ *D.J. Wolffram en M. Elands 113 en 114*

⁴⁰ *A. Sulman 21en 50*

⁴¹ *A. Doedens en L. Mulder 146 en 147*

⁴² *D.J. Wolffram en M. Elands 114*

⁴³ *D.J. Wolffram 29*

⁴⁴ *Cultuurhistorische Waardenkaart Harderwijk 22*

⁴⁵ *P. Thissen, Heideontginningen, in: Anderhalve eeuw Gelderse Landbouw (J. Bieleman) (Groningen 1995) 292*

⁴⁶ *M. Pijnenburg, Rijke baronnen en bezitloze paters, 375 jaar De Essenburgh (Berne 2020) 67 en P. Thissen 296*

⁴⁷ *J.A.J. Sloet, Statistieke beschrijving van den toestand der geringe plattelandsbevolking op de Veluwe langs de Zuiderzee 24 en 290 noot 25*

⁴⁸ *H. de Haan, De Veluwse boer en de moderne landbouw, in: Anderhalve eeuw Gelderse landbouw 413 en 414*

⁴⁹ *Mijn Gelderland, Landbouw en Veeteelt*

⁵⁰ *J. Bieleman, De Gelderse landbouw vóór 1850, in: Anderhalve eeuw Gelderse Landbouw 39*

⁵¹ *Harderwisch Weekblad, 27 maart 1847*

⁵² *Ibidem, 10 augustus 1850*

⁵³ *Ibidem, 17 juli 1853*

⁵⁴ *Gelderse Maatschappij van Landbouw, afdeling Over-Veluwe 1848-1898*

⁵⁵ *A. Sulman 210; berekend door H.K. Roessingh*

⁵⁶ *Mijn Gelderland, Landbouw en Veeteelt*

⁵⁷ *A. Sulman 21*

⁵⁸ *H.B. Demoed, Marken en maalschappen, in: Anderhalve eeuw Gelderse Landbouw 133 en 134*

⁵⁹ *D.J. Wolffram 29*

⁶⁰ *Overveluwsch Weekblad, 15 februari 1868*

⁶¹ *E.H. Karel, De Gelderse Maatschappij van Landbouw in de periode 1845-1920 in: Anderhalve eeuw Gelderse Landbouw 72*

⁶² *H.B. Demoed 137*

⁶³ *P. Thissen 298*

⁶⁴ *E.H. Karel 75*

⁶⁵ *Overveluwsch Weekblad, 2 februari 1867*

⁶⁶ *GAH, Concept Landbouwverslag, 1867-1874. Inventarisnummer 4144*

⁶⁷ *GAH, Jaarverslagen, inventarisnummers 549, 550, 551 en 555*

⁶⁸ *Overveluwsch Weekblad, 17 maart 1866*

⁶⁹ *Kroniek van Harderwijk*

⁷⁰ *Overveluwsch Weekblad, 1 juni 1867*

⁷¹ *A. Sulman, 59*

⁷² *J. Daams, Van geteisterd landschap tot gekoesterd natuurschoon; de beteugeling van de Veluwse zandverstuivingen, in: Bijdragen en Mededelingen Gelre, deel LXXXVI, 1995*

⁷³ *Ibidem*

⁷⁴ *Het geslacht Jacobs(en) Hierden. Familiegesciedenis*

⁷⁵ *M. Lascaris, Zandverstuivingen op de Noordwestelijke Veluwe, in: Historisch geografisch Tijdschrift, 1998-1 54 en 63*

⁷⁶ *M. Lascaris en GAH, inventarisnummers 19ff 126-128, 129 en 149*

⁷⁷ *A, Doedens en L. Mulder 148*

⁷⁸ *Ibidem 149*

⁷⁹ *Ibidem 149*

⁸⁰ *D.J. Wolffram en M. Elands 122*

⁸¹ *D.J. Wolffram 259 en 260*

⁸² *GAH, Historisch Kenniscentrum Harderwijk, bevolkingsregisters*

⁸³ *J. Kas en B. Overeem, Geloven op de Veluwe 17*

⁸⁴ *A. Sulman 141 en 153*

⁸⁵ *G. van der Boom, Verschenen en verdwenen Harderwijkse kerken, in: Historisch Jaarboek Harderwijk 2018 8*

⁸⁶ *A. Sulman 211*

⁸⁷ *Ibidem 213*

⁸⁸ *A. Dijkslag, Een gewichtige ure, 75 jaar Plantagekerk (1933-2008) 9*

⁸⁹ *D.J. Wolffram 27,28 en 30*

⁹⁰ *G. van der Zee, 1000 jaar Harderwijk, Kerk en Bethel 173*

⁹¹ *D.J. Wolffram en M. Elands 126*

⁹² *M. Lourens, Hoort de bel luidt. Kerkelijk leven in Hierden 48*

⁹³ *Brieven J. van den Brink; artikel Sandy Burleigh in: The Baldwin Bulletin*

⁹⁴ *Harderwyk Christian Reformed Church, 100th Anniversery 1882-1982 7,8 en 9*

⁹⁵ *K.H.M. Mars, Harderwijk in het cholerajaar 1866, in: Herderewich Kroniek 1976-2*

⁹⁶ *Staten der Landverhuizingen, provincie Gelderland*

⁹⁷ *H. Hoekstra, Harderwyk Christian Reformed Church 12 en 13. 1 Amerikaanse acre is 0,4 hectare.*

⁹⁸ *J. van der Elst, Een onderzoek te Hierden naar de emigratie als oplossing voor het kleine boerenvraagstuk, in: Koninklijk Nederlandsch aardrijkskundig Genootschap*

⁹⁹ *J. van Hinte, deel I 113*

¹⁰⁰ *Ibidem*

¹⁰¹ *H. Krabbendam, Vrijheid in het verschiet. Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940 57*

¹⁰² *Harderwisch Weekblad, 29 augustus 1846*

¹⁰³ *H. Krabbendam 47*

¹⁰⁴ *Overveluwsch Weekblad, 1 februari 1867*

¹⁰⁵ *Schilder's Nieuws- en Advertentieblad, 29 juli 1985*

¹⁰⁶ *Kroniek van Harderwijk 1231-1931, Staten van Landverhuizingen*

¹⁰⁷ *H. Hoekstra* 8

¹⁰⁸ *Familymigration/blog*

¹⁰⁹ <https://hervormdhierden.nl> Hervormd Hierden

¹¹⁰ <https://gereformeerdekerken.nl>

¹¹¹ *J. van Hinte, deel II* 446

¹¹² *F. Verhagen, Integreeren doe je zo! Wat Nederland kan leren van Amerika*

¹¹³ *J. van Hinte, deel I* 110

¹¹⁴ *F. Verhagen*

¹¹⁵ *Ibidem*

¹¹⁶ *G. Ligterink* 59

¹¹⁷ *H. Krabbendam* 58

¹¹⁸ *F. Verhagen*

¹¹⁹ *Overveluwsch Weekblad, 12 januari 1889*

¹²⁰ *J. van Hinte, deel I* 107

¹²¹ <https://historiek.nl>

¹²² *G. Ligterink* 43

¹²³ *H. Krabbendam* 63

¹²⁴ *H. Graff en J. Krout, The adventure of the American People* 206

¹²⁵ *H. Underwood Faulkner, American Economic History* 292 en 332

¹²⁶ *J. van Hinte, deel II* 339

¹²⁷ *Ibidem en E.T. Corwin, A manual of the Reformed Church in America* 584

¹²⁸ *J. Verdonk, Stichting in de voetsporen. Van Rij, Veluws Dagblad, 24 december 1988*

¹²⁹ *H. Krabbendam* 70

¹³⁰ *J. van Hinte, deel II* 344

¹³¹ *R.P. Swierenga, The Western Michigan Dutch*

¹³² *F. Verhagen*

¹³³ *H. Hoekstra* 10

¹³⁴ *J. van Hinte, deel II* 344

¹³⁵ *Brieven van J. van den Brink, 15 mei 1870 en 17 oktober 1870*

¹³⁶ *ibidem*

¹³⁷ *M. Pijnenburg* 64 en 65

¹³⁸ *Ibidem* 65 en *Overveluwsch Weekblad*

¹³⁹ *Overveluwsch Weekblad, 26 september 1874*

¹⁴⁰ *J. Presser, Van kolonie tot wereldmacht* 292

¹⁴¹ *Schilder's Nieuwsblad, 4 augustus 1983*

¹⁴² *Historisch Nieuwsblad*

¹⁴³ *H. Hoekstra* 13

¹⁴⁴ *G. Ligterink* 56 en 57

¹⁴⁵ *J. van Hinte, deel II* 135

¹⁴⁶ *Ibidem* 136 en 137

Archieven

- Nationaal Archief Den Haag, Staten der Landverhuizingen, provincie Gelderland, Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, inventarisnummer 26VIII, 1845-1878
- Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe
GAH, Concept landbouwverslag 1867-1874, inventarisnummer 4144
GAH, Jaarverslagen, inventarisnummers 549, 550, 551, 552, 553 en 555
GAH, Bevolkingsregisters
- Historisch Kenniscentrum Harderwijk
Landverhuizers uit Harderwijk en Hierden (03-57) volgens lijst Swierenga

Literatuur

- Bieleman, J., Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Gelderse maatschappij van landbouw en het Gelderse platteland (Groningen, 1995)
- Boom, G., van der, Verschenen en verdwenen Harderwijkse kerken, in: Historisch Jaarboek 2018, uitgave Historische Vereniging Herderewich (Harderwijk, 2019)
- Brugmans, I.J., De arbeidende klasse in de 19e eeuw, 1813-1870 (Utrecht, 1973)
- Brugmans, I.J., Stapvoets Voorwaarts. Sociale geschiedenis van Nederland in de 19e eeuw (Bussum, 1970)
- Corwin, F.T., A manual of the Reformed Church in America (New York, 1902)
- Cruyningen, P., van, Twee eeuwen economische geschiedenis van Gelderland (Zwolle, 2013)
- Daams, J., Van geteisterd landschap tot gekoesterd natuurschoon; de beteugeling van de Veluwe zandverstuivingen, in: Bijdragen en mededelingen Vereniging Gelre, deel LXXXV (Arnhem, 1995)
- Dijkslag, A., Een gewichtige ure, 75 jaar Plantagekerk 1933-2008 (Harderwijk 2008)
- Doedens, A. en Mulder, L., Een stad van tegenstellingen, Harderwijk 1813-1933, in: Zuiderzeesteden (Amsterdam, 1985)
- Duinkerken, J., Schepenen aan de Zuiderzee. De magistraat van Harderwijk 1700-1750 (Zutpen, 1990)
- Elst, J., van der, Een onderzoek te Hierden naar de emigratie als oplossing van het kleine boerenvraagstuk, in: Koninklijk Nederlands aardrijkskundig Genootschap (Amsterdam, 1953)
- Graff, H. en Krout, J., The adventure of the American People (Chicago, 1968)
- Hinte, J., van, Nederlanders in Amerika, twee delen (Groningen, 1928)
- Historisch Jaarboek Harderwijk 2018, uitgave Historische Vereniging Herderewich (Harderwijk, 2019)
- Hoekstra, H., Harderwyk Christian Reformed Church, 100th Anniversary 1882-1982 (Holland Michigan, 1982)
- Jonge, J.A., de, De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914 (Nijmegen, 1976)
- Jutte, P., Het kleine boerenvraagstuk op de Noordwest-Veluwe
- Kas, J. en Overeem, B., Geloven op de Veluwe (Bussum, 1977)

- Kooiman, J.J.H., *De calicotfabriek van W. Averink te Harderwijk* (Harderwijk, 1998)
- Krabbendam, H., *Vrijheid in het verschiet. Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940* (Hilversum, 2006)
- Kroes, J., *De historische nederzettingsstructuur van Laag Hierden. Een studie naar de occupatievorm hoevestrokenver-kaveling*, in: *Bijdragen en mededelingen Gelre, LXXXIX* (Arnhem, 1990)
- Kroniek Harderwijk 1231-1931 (Arnhem 1968)
- Lascaris, M., *Zandverstuivingen op de Noordwestelijke Veluwe*, in: *Historisch geografisch Tijdschrift* (1998-1)
- Ligterink, G.H., *De landverhuizers* (Zutphen, 1981)
- Lourens, M., *Hoort de bel luidt. Kerkelijk leven in Hierden* (Amsterdam, 1987)
- Mars, K.H.M., *Harderwijk in het cholerajaar 1866*, in: *Herderewich Kroniek*, uitgave Historische Vereniging Herdere-wich (Harderwijk, 1976-2)
- Moorman van Kappen, O., *Tot behoef der arme wesen. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Burger Weeshuis te Harderwijk* (Zutphen, 1981)
- Pijnenburg, M., *Rijke baronnen en bezitloze paters. 375 jaar De Essenburgh* (Berne, 2020)
- Presser, J., *Amerika, Van kolonie tot wereldmacht* (Amsterdam, 1976)
- Rullman, J.C., *De afscheiding in de Nederlands Hervormde kerk in de 19e eeuw* (Amsterdam, 1934)
- Schelhaas, T.N., *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht* (Kampen, 1984)
- Slicher van Bath, B.H., *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850* (Utrecht 1960)
- Slicher van Bath, B. H., *Een samenleving onder spanning* (Assen, 1957)
- Sloet, J.A.J., *Statistieke beschrijving van den toestand der geringe plattelandsbevolking op de Veluwe langs de Zuider-zee* (1853)
- Sulman, A., *Geloven aan de zoom van de Veluwe* (Kampen, 2004)
- Swierenga, R.P., *The Western Michigan Dutch* (Holland Michigan, 2004)
- Underwood Faulkner, H., *American Economic History* (New York, 1960)
- Ven, D.J. van der, *Neerlands Volksleven* (Amsterdam, 1920)
- Verhagen, F., *Integreren doe je zo! Wat Nederland kan leren van Amerika* (2013)
- Verhoeven, D. en Wingers, M., *Geschiedenis van Gelderland. De canon van het Gelders verleden* (Zutphen, 2010)
- Vranckrijker, A.C.J., *Geschiedenis van de belastingen* (Bussum, 1969)
- Vrieling, H., *Een eeuw vrijzinnig protestantisme op de Noordwest-Veluwe 1884-1984* (Harderwijk, 1984)
- Wolffram, D.J., *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad, Harderwijk 1850-1925* (Amster-dam, 1993)
- Wolffram, D.J. en Elands, M., *Harderwijk 1813-1920. Een eeuw van verandering*, in: *Geschiedenis van Harderwijk* (Amsterdam, 1998)
- Zee, G., *1000 jaar Harderwijk, Kerk en Bethel* (Harderwijk, 1962)

Bronnen en krantenartikelen

- *The Baldwin Bulletin*, Burleigh S., *Two of Baldwins pioneers, Mr. and Mrs. Hop*
- *Brieven familie Appeldoorn*, archief O. Schutte, Den Haag
- *Brieven van J. van den Brink 1870, 1872, 1879 en 1884*; archief P. Kok en R. van den Brink, Harderwijk

- *Brieven familie Kleermaker, Hierden*
- *Brieven Ministerie van Justitie, 1845*
- *Brochure: In de voetsporen van de landverhuizers naar Amerika, Stichting in de voetsporen, Zaandam, 1989*
- *Gelderse Maatschappij van Landbouw, afdeling Over-Veluwe 1848-1898*
- *Harderwisch Weekblad*
- *Historisch Nieuwsblad*
- *Het geslacht van Jacobs(en), tien generaties 1680-1992*, archief P. Kok en R. van den Brink en E. Jacobs, Hierden
- *Mijn Gelderland, Landbouw en veeteelt*
- *Molenweg 20, de bewoners door de jaren heen; uit de archieven van de familie Van den Brink en de familie Jacobs(en)*
- *Overveluwsch Weekblad*
- *Schilder's Nieuwsblad*
- *Veluws Dagblad, reeks artikelen van Ies van Rij 1988*
- *Veluwsch Weekblad*
- www.delpher.nl
- www.bdmuseum.nl
- www.hervormdhierden.nl
- www.historie.nl
- www.historiek.net

Kroniek van Harderwijk 2021

Januari

1 JANUARI

Onze stad telt op 1 januari 48.726 inwoners. De inwoners zijn verspreid over 20.778 huishoudens. De huishoudens zijn relatief groot: ze bestaan gemiddeld uit 2,3 personen. Gezien de bevolkingsdichtheid van 1.253 mensen per vierkante kilometer is Harderwijk relatief drukbevolkt.

2 JANUARI

Dit jaar is er helaas geen nieuwjaarsduik. Vanuit de landelijke organisatie komt er een creatief alternatief. Blikken Noordzeewater werden opgestuurd naar Harderwijk. De twee recordhouders Marcel Companjen en Adry Salomé krijgen dit over zich heen gegoten.

Dit jaar geen gewone nieuwjaarsduik voor Marcel Companjen en Adry Salomé

6 JANUARI

De gemeente trekt €150.000 uit voor maatregelen om de wateroverlast in de wijk Harderweide te verhelpen. De bodem in deze wijk is zo verdicht dat regenwater niet weg wil zakken en de tuinen instroomt. Van de bewoners wordt een bijdrage gevraagd van 10 tot 15 procent. De gemeente zal proberen de kosten te verhalen bij de ontwikkelaars en bouwers die verantwoordelijk worden gehouden voor de problemen.

7 JANUARI

St. Jansdal begint met het vaccineren van medewerkers die in de frontlinie staan van de COVID-zorg. IC-verpleegkundige Yolande Mensink krijgt als eerste de prik. "Ik doe het niet alleen voor mijzelf, maar ook voor de mensen om mij heen."

22 JANUARI

Indy van de Beeten (Nederlands kampioen dressuur) en Skye Morssinkhof (Nederlands kampioen paardrijden springen) hebben deze week de Harderwijker sportpenning gekregen. Ook Lisa Kruger (Ned. kampioen paralympisch zwemmen) ontvangt binnenkort haar sportpenning.

23 JANUARI

Vanaf vandaag geldt in heel Nederland de avondklok. Dat betekent dat iedereen tussen 21.00 uur 's avonds en 04.30 uur 's ochtends binnen blijft. De avondklok zal, na een aantal verlengingen, uiteindelijk pas op 28 april om 4.30 uur worden afgeschaft.

25 JANUARI

De botterstichtingen in Harderwijk en Elburg luiden de noodklok; het voortbestaan van de bruine vloot loopt gevaar. De schepen liggen al sinds het begin van de coronacrisis stil, waardoor er geen geld binnenkomt. Steun vanuit de overheid laat vooralsnog op zich wachten.

Dries van de Berg overlijdt op 27 januari 2021

25 JANUARI

Ondanks dreigingen blijven rellen rondom de Boni en bij Cafetaria Stadsdennen uit. Al dagen juttten Harderwijkse jongeren elkaar op via social media. Ze kondigen de bestorming van de Boni op maandagavond aan. De berichten worden gelekt naar de politie, de burgemeester kondigt een noodbevel af voor het winkelcentrum. Uiteindelijk gebeurt er niets, alles loopt met een sisser af.

27 JANUARI

Dries van den Berg overlijdt op 64-jarige leeftijd. Burgemeester Van Schaik noemt hem een markante persoonlijkheid, een warme en hartelijke ambassadeur van de stad. Palingrokerij & Vishandel Dries van den Berg vierde in 2018 zijn 40-jarig jubileum en opende in dat jaar de nieuwe viswinkel, annex restaurant, annex palingmuseum. Dries wordt op 1 februari begraven op Oostergaarde.

Februari

2 FEBRUARI

Starters op de woningmarkt krijgen een paar extra steuntjes in de rug. De gemeente wil voorkomen dat betaalbare woningen worden opgekocht om ze te verhuren. Er wordt voor kopers van nieuwbouw en huizen van woningcorporaties een 'zelfbewoningsplicht' ingevoerd: de koper is verplicht om zelf in de woning te gaan wonen. Ook wil wethouder De Jong een verordening waarbij bepaalde doelgroepen voorrang kunnen krijgen bij toewijzing van betaalbare huur- en koopwoningen.

2 FEBRUARI

Het college van B&W stelt de Regenboog Agenda 2021-2023 vast. Met verschillende activiteiten wil de gemeente de sociale acceptatie en positie van LHBTI-inwoners verbeteren in de lokale samenleving.

10 FEBRUARI

Vanaf vandaag mogen de winkels weer open voor klanten om een bestelling op te halen. Dit gaat via het click & collectsysteem. Ondernemers zijn er blij mee en voor klanten wordt winkelen nu een uitje.

10 FEBRUARI

Uit het steunpakket voor cultuur heeft de gemeente Harderwijk in 2020 in totaal € 331.285 ontvangen van het Rijk. In 2021 komt daar een bedrag van € 318.425 bovenop. De gemeente scheldt de huur kwijt aan maatschappelijke organisaties, waaronder culturele instellingen. Stichtingen als Cultuurkunst, Popschool, Podia Harderwijk en Stad als Podium ontvangen

extra subsidies. Steunmaatregelen voor de horeca komen er later in het jaar.

13 FEBRUARI

Slagerij Schiffmacher stopt na 215 jaar en vijf generaties. Er is geen opvolger gevonden door Peter Schiffmacher. In de ruim vijftig jaar dat hij slager was, heeft hij veel veranderingen gezien. In de jaren '70 waren er elf slagers in Harderwijk, nu nog drie. Ook het aanbod is veel groter. "Vroeger had ik vijf soorten vleeswaren; nu wel zestig." (foto 3)

Slagerij Schiffmacher sluit de winkel na 215 jaar

19 FEBRUARI

Harderwijk ontvangt van het Rijk € 6.890.014 voor de bouw van nieuwe woningen in het woningbouwproject Waterfront. Dit jaar wordt begonnen met de bouw van 876 woningen. Er worden 200 betaalbare woningen toegevoegd aan deze derde fase van het woningbouwprogramma.

Maart

1 MAART

Vanaf vandaag gaan scholen in het voortgezet onderwijs, scholen in het voortgezet speciaal onderwijs en instellingen voor het middelbaar beroepsonderwijs weer open voor minimaal één dag in de week. Leerlingen van het Morgen College krijgen ook les in de bioscoop Kok CinemaxX. Hierdoor is het mogelijk om de examenklassen en de brugklassen volledig naar school te laten gaan.

17 MAART

De Tweede Kamerverkiezingen verlopen dit jaar anders dan gebruikelijk. Er zijn meer stemlocaties en de verkiezingen worden uitgesmeerd over meerdere dagen. Ook zijn er twee drive-in stemlocaties. Kiezers kunnen op de website van de gemeente zien hoe druk het is per stemlocatie.

25 MAART

Met de oprichting van de Stichting Herbouw Luttekepoort wil het bestuur de 14e eeuwse Luttekepoort weer laten herrijzen. De poort werd in 1828 gesloopt. Er komt geen exacte replica omdat er geen bouwgegevens bewaard zijn gebleven. De stichting wil het liefst al in 2025 maar uiterlijk in 2030 de herbouw klaar hebben. De foto toont een impressie van een bakstenen toren. Inmiddels is duidelijk dat deze massieve toren er niet komt.

Ontwerp voor een nieuwe Luttekepoort

April

2 APRIL

De nieuwbouwwijk Het Waterfront heeft de Skg Award publieksprijs gewonnen. Het is een prijs voor duurzame gebiedsontwikkeling. De transitie die het gebied heeft gemaakt, is duurzaam. Een oud, vervuild industrieterrein verandert in een aantrekkelijke nieuwe woonwijk.

12 APRIL

Harderwijk heeft zijn eigen plastic soep in het Wolderwijd. Elke maand trekken vrijwilligers erop uit om deze rommel uit het water te vissen. Het is een initiatief vanuit het bedrijf Sup&Go. "We zien dat deze afvalinzameling bittere noodzaak is," aldus de organisatoren Marnix van der Boom en Diane Koornstra.

13 APRIL

Deze maand verschijnt het boek 'Spaanse Successieoorlog, het definitieve einde van de Nederlandse Gouden Eeuw'. Het is geschreven door de historici Anne Doedens en Liek Mulder. Ook in Harderwijk was het onrustig in deze tijd. Het kwam begin 1704 tot schermutselingen tussen de oude regenten en de opkomende burgerij.

14 APRIL

Acht bronzen beelden verspreid door de historische binnenstad zijn vandaag onthuld. Deze in totaal twaalf beelden

*Eén van de 12 bronzen beelden.
Deze buste van de Joodse Man staat in de
Kleine Marktstraat*

verbeelden elk een ander verhaal uit de Harderwijkse geschiedenis en zijn onderdeel van de nieuwe presentatie van het Stadmuseum Harderwijk.

14 APRIL

De eind maart geopende hamburgerdisco aan de Baanweg krijgt geen tijdelijke ontheffing om in deze coronatijd open te zijn. De burgemeester stelt dat de locatie in een oude fabriekshal geen horecavergrunning heeft. Bovendien lijkt het geheel op een evenement en die zijn nu verboden. De ondernemers Maurits en Julian 't Jong van De Fabriek en Bart en Jort Brink van restaurant Burgerzaken vragen de Gelderse commissaris van de Koning, John Berends, om een integriteitsonderzoek van burgemeester Van Schaik. Berends komt niet in actie maar wijst op de bestaande bezwaarprocedures.

20 APRIL

Het Dolfinarium past per direct de showvoorstellingen met dolfijnen aan. De shows heten voortaan educatieve presentaties met dieren. Daarin vertonen de dieren alleen natuurlijk gedrag. Daarnaast wil het park afscheid nemen van tenminste twaalf dieren waardoor er meer leefruimte voor de resterende dieren ontstaat. Hiermee geeft het Dolfinarium gehoor aan de kritiekpunten in het rapport van de commissie-Dierentuinen. Volgens critici moet het Dolfinarium meer een pretpark worden. Later wordt bekend dat het park uiterlijk 1 maart 2029 meerdere dierenverblijven volledig moet vernieuwen.

22 APRIL

De gemeenteraad besluit dat het asielzoekerscentrum nog vijf jaar in Harderwijk blijft. Een buffer van 300 plaatsen boven op de opvang van 500 asielzoekers kan

alleen worden benut als er landelijk meer dan 25.688 vluchtelingen een plek moeten krijgen in de asielcentra. Ook besluit de raad dat er meer gezinnen in de buffer worden opgevangen.

23 APRIL

De gemeente en waterschap Vallei en Veluwe krijgen subsidie voor de realisatie van drie windmolens op het industrieterrein Lorentz. De subsidie is toegekend in het kader van Stimulering Duurzame Energieproductie en klimaattransitie.

26 APRIL

Acht inwoners van onze stad ontvangen een Koninklijke Onderscheiding. Dat gebeurde tijdens vier kleinschalige en aangepaste bijeenkomsten in de Plantagekerk. Het gaat om Matty Moggré, Gerda Camron, Elly van Dasler, Wiesje Hijink, Anneke Hurkmans en Ellen Venema alsook Henk Fijnenberg, Ron Visser en Wouter Kleermaker.

29 APRIL

In Harderwijk vragen 1475 bedrijven of zelfstandigen coronasteun aan. Het gaat om zo'n 590 bedrijven met in ieder geval twee werknemers en om 885 eenmanszaken. De steunmaatregelen vanuit de overheid lopen tot 1 juli maar zouden volgens het MKB tot het einde van dit jaar moeten gelden.

Acht inwoners ontvangen een Koninklijke Onderscheiding

Mei

6 MEI

Village People Salon komt vanaf vandaag maandelijks bijeen in de Mess. De ontmoetingsgelegenheid is speciaal voor lhbtq+ers in de regio van 55 jaar en ouder. Ook lanceert de gemeente een enquête om meer inzicht te krijgen in de acceptatie en veiligheid van deze gemeenschap. De vragenlijst is onderdeel van de Regenboogagenda 2021-2023 van de gemeente. Harderwijk heeft vier Regenboog-ambassadeurs die de gemeente adviseren.

14 MEI

De GGD in Noord- en Oost-Gelderland heeft een kwart miljoen vaccinaties gezet. De 250.000^e prik was voor Martin van Elst uit Harderwijk. De GGD wil vanaf eind deze maand zeven dagen per week, twaalf uur per dag gaan vaccineren.

19 MEI

Door verdere versoepelingen van de coronaregels mogen sportscholen, binnenzwembaden, bibliotheken, attractieparken, dierentuinen, culturele instellingen en theaters weer open onder voorwaarden. Terrassen mogen open blijven tot 20.00 u. Cafés, bioscopen en musea, restaurants, sportkantines en casino's mogen vanaf 5 juni de deuren weer openen.

22 MEI

Een speciale app neemt wandelaars mee op een reis door het oorlogsverleden van de binnenstad. De acht verhalen worden verteld door Henk Kraaijenbrink, politicommissaris tijdens de oorlog en zijn

gebaseerd op zijn dagboek. Tim Smit van Cultuurkust en Jeffrey Migchelsen van Popschool Harderwijk zijn de bedenkers van de app. De app werkt het beste bij de desbetreffende locatie.

Het Gilde van Harderwijkse stadgidsen bestaat 25 jaar

23 MEI

Het Gilde van Harderwijkse stadgidsen bestaat 25 jaar. Er zijn nu 21 gidsen die de dagelijkse wandeling leiden. Deelnemers kunnen ook kiezen voor themawandelingen zoals de visserijwandeling, tuinenwandeling, een vrouwenwandeling, kerkenroute en een universiteitswandeling. Stadgidsen zijn het visitekaartje van de stad, volgens de burgemeester.

Juni

6 JUNI

Archeologen vinden bij een nieuwe opgraving in de binnenstad een munitiekelder van de Hertog van Gelre en leggen ook een deel van het fundament van de 15e eeuwse Peelenpoort bloot. De munitiekelder blijft bewaard en krijgt in de toekomst een functie.

Opgravingen in de binnenstad

7 JUNI

De afgelopen twee nachten was het onrustig in de binnenstad. Honderden jongeren zochten elkaar op en bouwden een feestje op het Strandeiland en de Wijde Wellen. Tot ernstige ongeregelde heden is het niet gekomen maar de sfeer was grimmig. Horecaondernemers vinden dat de politie te laat ingreep. Volgens jongeren 'is iedereen helemaal klaar met niks doen'. Politici willen met de jongeren in gesprek om verdere escalatie te voorkomen.

8 JUNI

In het kader van het Gelderse Erfgoedfestival bezoekt Ellen ten Damme Harderwijk. Het bezoek is bedoeld om inspiratie op te doen voor nieuw werk, gebaseerd op het thema van de Maand van de Geschiedenis 'Aan het werk'. Op 3 oktober zal zij, en andere artiesten die elders bezoeken hebben

Bezoek van Ellen ten Damme aan Harderwijk

afgelegd, haar werk ten gehore brengen in Nijmegen. Het lied dat zij uiteindelijk schrijft, krijgt de titel 'De H van Harderwijk'.

9 JUNI

Het vernieuwde Stadmuseum Harderwijk, ingericht als Pension Harderwijk, opent de deuren. Het is een interactieve presentatie

De gelagkamer van het vernieuwde Stadmuseum Harderwijk

waarbij de museumzalen zijn omgebouwd tot pensionkamers, ingericht met voorwerpen uit de museumcollectie. De pensiongasten vertellen elk over een bijzondere periode uit de geschiedenis van onze 'passantenstad'.

10 JUNI

Deze maand verschijnen er nieuwe historische boeken over Harderwijk. Van de hand van amateur-historicus Wim Buitenhuis is het boek 'Opvang Belgische vluchtelingen deel 2' waarin hij juist de mensen die het hebben meegemaakt een naam en stem

wil geven. Govert van der Boom legt de ontstaansgeschiedenis van het Waterfront uit. Dit laatste boek wordt uitgegeven door Herderewich.

21 JUNI

Door een tekort aan stallingen heeft de boulevard een fietsenprobleem. Bezoekers parkeren hun fiets overal waar dat mogelijk is. Horecaondernemers vinden dat hier bij de aanleg niet goed over nagedacht is en storen zich aan de 'rommel'. Bovendien hebben hun medewerkers en terrasbezoekers last van de voorbijrijdende fietsers als zij oversteken naar de terrassen. Wethouder De Jong zegt dat er extra inzet komt aangaande het parkeren van de fietsen.

De horecamedewerkers moeten goed uitkijken voor fietsers

Juli

23 JUNI

De gemeente heeft plannen om een arbeidsmigrantenhotel aan de Goede Reede, op de grens van Ermelo en Harderwijk, te bouwen. Dit stuit op veel bezwaren van omwonenden die bang zijn voor overlast. Tegen de komst van dit hotel zijn 400 handtekeningen ingezameld van omwonenden. Met alleen de stem van Gemeentebelang tegen stemt de gemeenteraad toch in met de komst van een hotel voor arbeidsmigranten aan de Goede Reede.

26 JUNI

Het kabinet beëindigt de lockdown. Het aantal besmettingen en opnames in ziekenhuizen daalt in juni flink en de vaccinatiegraad neemt dusdanig toe dat vandaag de samenleving helemaal opengaat met inachtneming van de 1,5 meter maatregel.

30 JUNI

Asielzoeker Gabriel Scott uit Liberia wordt in het Oranjepark mishandeld door drie mensen. Burgemeester Van Schaik vindt een incident als dit volstrekt onacceptabel en heeft contact gezocht met Scott.

2 JULI

Wethouder Jeroen de Jong en gemeentebtenaar Marc Bouw presenteren nieuwe informatiebordjes aan de gevel van 30 historische panden. De oude bordjes waren verweerd en slecht leesbaar. Op de nieuwe bordjes wordt er meer over de geschiedenis van de panden vermeld.

De nieuwe informatiebordjes aan de gevels van historische panden

9 JULI

Het project 'Een echt basketbalveld in Harderwijk' behaalt een ruime meerderheid (1256 van de 2000 stemmen) om gekozen te worden als Stadsidee 2021. De initiatiefnemers, vijf spelers van Rebound'73, mogen 45.000 euro besteden voor de aanleg.

27 JULI

Bij een tankstation aan de Newtonweg vindt in de avond een gewapende overval plaats. Een man met een groot mes stormt naar binnen en eist geld. Minstens één dader vlucht weg op een fiets. Een getuige belt 112 en zet tevergeefs de achtervolging in.

Augustus

23 AUGUSTUS

De hele Vissershaven, vanaf het nieuwe havenkantoor tot bij het Bottermuseum en de molen, gaat acht maanden dicht. De Havendam krijgt nieuwe bestrating en de kade met steigers komt er net zo uit te zien als de boulevard. Het witte ophaalbruggetje dat in slechte staat verkeert, moet weg om de nieuwe verlaagde kade door te kunnen trekken. Er komt volgend jaar een nieuwe voetgangersbrug maar hoe die eruit gaat zien, is nog niet duidelijk. Een online-petitie voor het 'behoud van het historisch aanblik van de houten ophaalbrug', wordt uiteindelijk door zo'n 1100 mensen ondertekend.

De houten ophaalbrug aan de Havendam

September

1 SEPTEMBER

De Sypel krijgt een nieuw binnenzwembad en een derde sporthal. Vanaf januari zijn de voorbereidingen gestart. Zo is de installatie voor de waterbehandeling in de kelder klaar, het buitenbad is daar op aangesloten. Bij de bouw wordt gestreefd naar een energieneutraal zelfvoorzienend pand.

4 SEPTEMBER

Afgelopen nacht is Gerrit Hop in Hierden overleden. Hij was lid van de Belangenvereniging Hierden en raadslid van de mede door hem opgerichte partij Gemeentebelang.

8 SEPTEMBER

Zwemster Lisa Kruger (20) wint vier medailles op de Paralympische Spelen in Tokio. Het wordt zilver op de 100 meter schoolslag en brons op de 100 meter vrije slag, 100 meter rugslag en 200 meter wisselslag. In juni haalde ze al drie medailles op de Worldserie 2021.

Zwemster Lisa Kruger wint 4 medailles op Paralympische Spelen in Tokio. Foto: Lex Schuijl

11 SEPTEMBER

De Harderwijkse horeca organiseert een protest tegen het coronabeleid. Tientallen demonstranten komen samen op de Wijde Wellen. Het protest sluit zich aan bij Unmute Us-protestacties, die een dringende oproep aan het kabinet doen om festivals en evenementen weer open te stellen. In Harderwijk eist men dat ook de horeca weer open mag gaan.

11 SEPTEMBER

Op dezelfde dag is er ook een protest van zo'n dertig anti-vaxxers in de binnenstad. De stoet wordt geleid door een oudere man die een petje draagt met daarop een gele Jodenster. Het coronabeleid wordt hiermee vergeleken met de Jodenvervolgung in de Tweede Wereldoorlog.

11 SEPTEMBER

Op Open Monumentendag doen dit jaar 7 monumenten mee die makkelijk toegankelijk zijn, omdat de 1,5 meter afstandregel nog geldt. De Grote Kerk, de Smeepoort, het oude Stadhuis, de Catharinakapel, Molen de Hoop, de Oude Synagoge en de Dorpskerk in Hierden openen dit jaar hun deuren.

18 SEPTEMBER

Deze week is begonnen met de bouw van de grote zonnecarport aan de N302. Dit Zonnepark Harderwijk is een unieke samenwerking tussen Gemeente Harderwijk en lokale Energiecoöperatie Endura. Samen grepen ze de kans om een parkeerterrein in Harderwijk te overkappen

De nieuw aangelegde zonnecarport aan de N302

met een solar carport. Het park heeft een opwekcapaciteit die gelijkstaat aan elektriciteit voor ongeveer 575 huishoudens.

22 SEPTEMBER

De torenhoge asfaltmenginstallatie op industrieterrein Lorentzhaven verdwijnt van de Harderwijker skyline. Hij is wegens overcapaciteit overbodig geworden. Decennia lang stond de grijze 40 meter hoge kolos aan de Vissershaven, op het terrein van wegenbouwer Bruil. Nog maar een paar jaar geleden moest de installatie wijken voor de bouwplannen in het Waterfront. Hij kreeg een nieuwe plek aan de Lorentzhaven. Maar KWS Infra, onderdeel van VolkerWessels, nam Bruil over en stoot deze locatie nu af.

De sloop van de 'Bruiltoren'

29 SEPTEMBER

De Vischpoort staat in de steigers. De buitenkant van het gebouw is toe aan groot onderhoud. Meest spectaculair is dat dit keer de 'pet' van de toren wordt gelift. Die pet is eigenlijk een huisje met een koperen dak waar vroeger het vuurtorenlicht brandde. Die verkeert in slechte staat en wordt in zijn geheel door een grote kraan gelicht.

De 'hoed' wordt teruggeplaatst op de Vischpoort

Oktober

4 OKTOBER

Adriënne van de Laak-Keustermans is benoemd tot Lid in de Orde van Oranje Nassau. Zij zet zich al 35 jaar op verschillende manieren in voor de Dierenweide in Stadsweiden.

5 OKTOBER

Supermarktketen Jumbo komt met een verzamelboek over de historie van Harderwijk. Vandaag wordt het 1e exemplaar uitgereikt in het Stadhuis. Er kunnen 216 plaatjes gespaard worden bij het doen van boodschappen. Matty Moggré, voorzitter van Herderewich en secretaris John Wetzel zochten alle foto's bij elkaar, bijgestaan door deskundigen zoals van ondermeer het Stedsmuseum.

Het verzamelboek over de historie van Harderwijk

11 OKTOBER

De hele maand oktober is de expositie 'Oud&Proud' te zien in het Huis van de Stad. De Harderwijkse fotograaf Karin Huijzendveld wil met deze foto's haar steentje bijdragen aan de acceptatie van mensen uit de lhbtq+- gemeenschap.

Tinyhouses aan het Rappad

13 OKTOBER

Wethouder Jeroen de Jong opent officieel de tiny houses aan het Rappad. Na een moeizame start lijkt het project nu succesvol. De bewoners hebben een uniek huisje dichtbij de gemeentelijke pluktuin. Na vier jaar zal er een evaluatie komen.

15 OKTOBER

Deze week presenteert de provincie Gelderland de definitieve plannen voor de Veluwe natuur. Daar staat o.a. in dat een deel van het Hulshorsterzand niet toegankelijk zal zijn gedurende zes maanden tijdens het broedseizoen. Later zal dit teruggedraaid worden naar vier maanden. Er komt een nieuwe, 10 meter hoge uitkijktoren en het fietspad wordt mogelijk verplaatst. De reden is dat het niet goed gaat met de Veluwe natuur: de biodiversiteit neemt af, flora en fauna staan onder druk.

27 OKTOBER

Richard Onderweegs is benoemd tot Lid in de Orde van Oranje Nassau. Hij heeft zich gedurende lange tijd onder meer ingespannen voor het programma Vitale Vakantieparken, in het bijzonder in zijn functie van bestuurder van recreatiepark Slenck & Horst.

27 OKTOBER

Het eerste Veteranencafé gaat van start in Grand Café Alleman. Veteranen, (oud) militairen hebben veel meegemaakt en dit café wil een maandelijkse ontmoetingsplek zijn om die verhalen te kunnen vertellen.

30 OKTOBER

Vanwege de verbouwing van de Vissershaven verhuist het beeld 'Vissersvrouw met kind' tijdelijk naar de hal van het stadhuis. Het Bargje wordt vernieuwd. Het plan is dat het beeld vóór Aaltjesdagen 2022 weer op haar plek zal staan.

November

4 NOVEMBER

Het nieuwe kindercollege wordt geïnstalleerd. Lana al Hussien (11) is de nieuwe kinderburgemeester en Veerle ter Beek (10) de nieuwe kinderwethouder. Lana wil graag in deze functie problemen kunnen aankaarten, zoals racisme; Veerle wil o.a. graag dat sport voor iedereen toegankelijk is.

Lana al Hussien en Veerle ter Beek vormen samen het nieuwe kindercollege

9 NOVEMBER

De verhuizing van acht dolfijnen, twee walrussen en twee zeeleeuwen naar een attractiepark in China kan voorlopig niet doorgaan. Dierenwelzijnsorganisaties Sea Shepherd en House of Animals verzochten de rechter de verhuizing tegen te houden. Ze willen voorkomen dat de dieren commercieel worden gebruikt voor vermaak. De rechter heeft het verzoek toegewezen.

10 NOVEMBER

In Harderwijk hebben zich tot nu toe 91 gezinnen gemeld die het slachtoffer zijn geworden van de toeslagenaffaire. Organisatie Stimenz, die maatschappelijk werk en sociaal juridische ondersteuning biedt, legt als eerste contact met deze gedupeerden. De gemeente omarmt de oproep van de staatssecretaris om ruimhartig te zijn in het bieden van ondersteuning aan deze groep.

13 NOVEMBER

De jaarlijkse Sinterklaasintocht verloopt chaotisch. Door de verscherpte coronamaatregelen maakt de Sint niet zijn opwachting in de haven maar op de Markt. Daar komen te veel mensen bij elkaar. De intocht wordt voortijdig afgebroken. Veel kinderen zien de Sint niet of nauwelijks en zijn teleurgesteld.

15 NOVEMBER

De gemeente gaat onderzoeken waar ze tientallen nieuwe woonwagendplaatsen kan realiseren. Ook wordt het

Leida Mandemakers (secretaris) en Lammert de Ruiter (voorzitter) van de HVWC

toewijzingsbeleid voor woonwagens aangepast. Daarmee komt de gemeente tegemoet aan de wens van de bewoners om zoveel mogelijk in familieverband te wonen. Lammert de Ruiter, voorzitter van de Harderwijkse Vereniging voor behoud van de woonwagencultuur (HVWC), is blij met de gewijzigde gemeentelijke koers. Volgend jaar wordt meer bekend over welke locaties in aanmerking komen voor de minimaal 65 standplaatsen.

20 NOVEMBER

Abdullah Tamimi ontvangt het Jeugdlintje in aanwezigheid van burgemeester Van Schaik, kinderburgemeester Lana en kindervethouder Veerle. Hij komt uit Irak, is 20 jaar en woont op het azc. Hij krijgt het lintje vanwege zijn inzet als tolk. Daarnaast geeft hij als taalvrijwilliger les aan andere inwoners in het Taalcafé in de Kiekmure.

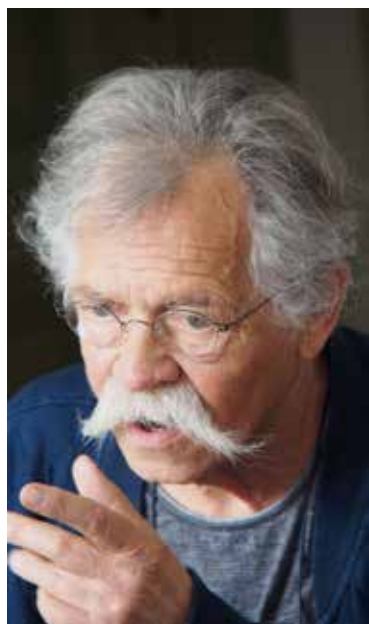

Abdullah Tamimi ontvangt het Jeugdlintje

26 NOVEMBER

Culturele duizendpoot Joz Brummans overlijdt op de leeftijd van 73 jaar. Veel mensen kennen hem als voormalige stadsdichter en oprichter van literaire vereniging Apollo. In de binnenstad liggen meerder tegels met daarop gedichten van zijn hand.

Culturele duizendpoot Joz Brummans

27 NOVEMBER

Na een jaar afwezigheid opent de ijsbaan op de Markt weer. Ondanks de avondklok na 17.00 u durft de organisatie het aan. Uiteindelijk zal de baan al sluiten op 19 december in verband met de invoering van een nieuwe lockdown.

28 NOVEMBER

Door de oplopende coronabesmettingen gelden er vanaf vandaag extra coronaregels. Voor iedereen geldt: blijf zoveel mogelijk thuis. Er geldt een sluitingstijd voor alle locaties en evenementen tussen 17.00 en 05.00 uur, zoals cafés, restaurants, winkels, sportscholen, amateursporten binnen en buiten. Afhalen blijft mogelijk. Essentiële winkels zoals supermarkten en drogisterijen, blijven open tot 20.00 uur.

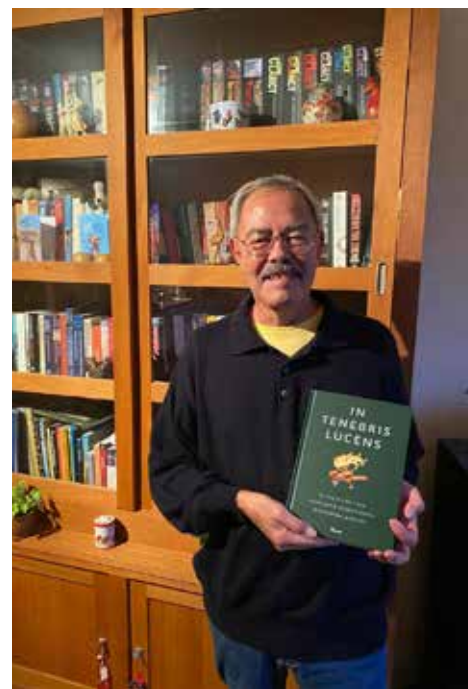
December

4 DECEMBER

De leegstand in het kernwinkelgebied neemt zienderogen af. Op dit moment staan er 18 panden leeg, waarvan er 4 binnenkort gevuld worden. In het voorjaar van 2016 stonden er 27 panden leeg, met name in het stuk Donkerstraat bij het Stadsmuseum. Begin 2021 krijgt de binnenstad een nieuwe ondernemersvereniging. Ondernemers beseffen dat samenwerken belangrijk is voor de toekomst van de binnenstad.

11 DECEMBER

Harderwijker Lex Schuijl schrijft een boek over de geschiedenis van de inlichtingendienst. Schuijl, zelf oud-militair, werkte na zijn missie in Bosnië, 7 jaar voor de inlichtingendienst. Het boek draagt de titel

'In Tenebris Lucens', wat zoveel betekent als 'Licht brengend in de duisternis'. Deze geschiedenis van inlichtingen en veiligheid binnen de Koninklijke Landmacht is in eerste instantie bedoeld als studieboek voor alle aankomende inlichtingsofficieren.

13 DECEMBER

Cees Bertijn ontvangt de Harderwijker Speld uit handen van locoburgemeester Marcel Companjen. Hij krijgt de onderscheiding omdat hij zich 40 jaar lang heeft ingezet om jongeren te laten sporten. Bertijn richtte onder andere sportclub 'De Drempel' op, hij was betrokken bij Sportmove, de opbouw van GA!Harderwijk en de Gezonde School.

19 DECEMBER

Nederland gaat opnieuw in lockdown om de opmars van de omikronvariant van het coronavirus te vertragen. De lockdown duurt in ieder geval tot vrijdag 14 januari 2022.

Lex Schuijl met zijn boek 'In Tenebris Lucens'

